

Т.Турсунмуратов

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ
МИНТАҚАВИЙ
ХАВФСИЗЛИГИНИ
ТАЪМИНЛАШДА
ИЛМИЙ-ТЕХНОЛОГИК
САЛОҲИЯТ ОМИЛИ**

Монография

031.158
№ 92
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ АКАДЕМИЯСИ

Т. Турсунмуратов

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАВИЙ
ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА
ИЛМИЙ-ТЕХНОЛОГИК САЛОҲИЯТ
ОМИЛИ**

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
KUTUBXONASI
№ 29965

”Tafakkur qanoti”
Тошкент – 2016

УЎК: 631.158
ББК 42.16
Т-92

Масъул муҳаррир:

В. Қўчқоров – сиёсий фанлар доктори, доцент

Такризчилар:

М. Холмухамедов – иқтисод фанлари номзоди, доцент.

У. Азизов – PhD.

Т. Турсунмуратов

Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлашда илмий-технологик салоҳият омили. Т. Турсунмуратов – Тошкент: «Tafakkur qanoti», 2016. – 112 б.

Марказий Осиё минтақасининг геосиёсий ва геоиқтисодий мавқеини юкорилиги, минтақага ташқи кучларнинг қизиқишини орттиради. Ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ташқи факторларнинг минтақа давлатлари билан ҳамкорлиги ва минтақанинг хавфсизлик ҳамда барқарорлиги даражасига таъсирини тизимли таҳлил асосида ўрганиш ҳамда бу борадаги асосий тенденцияларга баҳо бериш ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Шу билан бирга, минтақавий илмий-техник ҳамкорликнинг самарали институционал механизмларини яратиш асосида ядровий хавфсизликни мустаҳкамлаш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш, давлатлар ўртасида сув-энергетика ресурслари тақсимланишидаги муаммоларни бартараф этиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасида табиий ва техноген характерга эга бўлган таҳдидларнинг олдини олиш каби масалаларнинг ҳал этилиши бугунги куннинг долзарб вазифалари қаторига киради.

Монография Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви Академияси тингловчиларига, давлат ва жамият бошқаруви соҳаларида фаолият кўрсатаётган раҳбар ва бошқарув кадрлари, тадқиқотчилар, талабалар ҳамда кенг жамоатчиликка мўлжалланган.

УЎК: 631.158
ББК 42.16

Ушбу монография Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг А-1-093 “Амалий хавфсизликда ўйинлар назарияси” номли амалий тадқиқот дастури асосида тайёрланган.

Монография Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси Илмий кенгаши томонидан 2016 йил 28 октябрдаги 3-сонли баённомасига мувофиқ нашрга тавсия қилинган.

© Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси, 2016 й.
© «Tafakkur qanoti», 2016 й.

ISBN 978-9943-382-91-6

КИРИШ

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фан ва технологиялар соҳасида эришилган ютуқлар давлатларнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиши учун кенг имкониятлар бериши билан бир қаторда, глобал характерга эга бўлган иқтисодий ва сиёсий жараёнларга ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсата бошлади. Замонавий технологиялар ривожланишининг натижалари асосида туғилган ва қисқа вақт ичида жадал тус олган глобаллашув жараёни давлатлар ўртасидаги муносабатларга кириб бориб, халқаро сиёсий тизим шаклланишининг асосий омиллари қаторидан жой олди. Давлатнинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни унинг технологик сектори ривожланганлик даражаси, глобал инновацион ва ишлаб чиқариш тизимларга кўшилиш имкониятлари билан баҳолана бошланди.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, давлатнинг илмий-технологик салоҳиятига, фундаментал ва амалий фанлар ютуқларига асосланган инновацион ривожланиши мамлакатнинг иқтисодий ва индустриал ривожланган давлатлар қаторига кўшилишининг зарурий шартига айланди¹.

Илмий-технологик салоҳиятдан тинчлик йўлида фойдаланишнинг ижобий натижалари билан бир вақтда, унинг ҳарбий ва стратегик мақсадлар учун ишлатилиши оқибатлари инсоният учун жиддий муаммоларни юзага келтирди. Шу билан бирга, фан ва технологиялар ривожланиши глобал ва минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашнинг самарали механизмларини яратишда муҳим аҳамият касб эта бошлади.

Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлаш муаммоларини ўрганиш жараёни шуни кўрсатадики, мавжуд бўлган таҳдидлар сони катта бўлибгина қолмай, улар бир-биридан ўз

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI Аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – Б.125.

моҳияти билан ҳам тубдан фарқ қилади. Бундай таҳдидлар сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларнинг барчасига тегишли бўлиб, уларнинг баргараф этилиши минтақа давлатларининг мустақил ва барқарор ривожланишида муҳим ўрин тутаяди.

Минтақавий илмий-техник ҳамкорликнинг самарали институционал механизмларини яратиш асосида ахборот хавфсизлигини таъминлаш, давлатлар ўртасида сув-энергетика ресурслари тақсимланишидаги муаммоларни баргараф этиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасида табиий ва техноген характерга эга бўлган таҳдидларнинг олдини олиш каби масалаларнинг ҳал этилиши бугунги куннинг долзарб вазифалари қаторига киради.

Марказий Осиё мамлакатларининг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда илмий-технологик салоҳият юксалишининг устувор йўналишларини аниқлаш уларнинг мустақил ва барқарор ривожланиши учун мустаҳкам замин яратаяди.

Бугунги кунда илмий-технологик салоҳият ҳамда илмий-техник ҳамкорлик асосида минтақавий хавфсизлик ва барқарорликка таҳдидларнинг олдини олишнинг самарали механизмларини яратиш Марказий Осиё давлатлари олдида турган устувор вазифалар қаторига киради ва бу соҳада олиб борилаётган тадқиқотнинг долзарблигини белгилайди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг шаклланиши, Марказий Осиё минтақасидаги геосиёсий ва геиқтисодий ҳолат ҳамда минтақавий ва миллий хавфсизликни таъминлаш муаммолари ўзбекистонлик олимлар Ш.М.Абдуллаев, Д.С.Азимова, Р.М.Алимов, А.Т.Аҳмедова, Н.А.Қосимова, А.М.Қосимов, Р.С.Қосимов, Р.З.Жумаев, С.Жўраев, Р.Ф.Фармонов, Г.И.Каримова, М.М.Бахадиров, Т.Сағтаров, С.Сафоев, Н.И.Иброҳимов, Н.У.Туляганова, М.Э.Асқаров, К.М.Аҳмедов, А.А.Ҳайдаров, У.А.Хасанов, В.Пармонов, Р.Маҳмудов ва бошқа қатор олим ва мутахассисларнинг илмий асарларида ҳар томонлама таҳлил этилган².

² Abdullaev Sh.M. Formation of a New International System and Central Asian Regional Security //International Relations. 2003. - №3. - P. 47-56; Алимов Р.М. Центральная Азия: общность интересов. - Т.: Шарқ, 2005. - 464 с.; Касымова Н.А. Глобализация в мировой политике. - Т., 2004. - 143 с.; Касымов А., Васъ-

Уларнинг илмий ишларида глобаллашув шароитида юзага келаётган замонавий таҳдидлар ва уларнинг олдини олиш, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсатида глобал ва минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашнинг устуворлиги ҳамда Марказий Осиё минтақасида кечаётган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жараёнлар кенг ёритилган.

Шу билан бирга, илмий тадқиқотларда илмий-технологик салоҳиятнинг минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги роли алоҳида муаммо сифатида ўрганилмаган.

Илмий-технологик салоҳият омилининг халқаро муносабатларда муҳим ўрин тутиши Н.Неуритер, Н.Холткамп, Дж.Деутч, Дж.Аткинсон, Ф.Фукуяма, А.Валлерстейн, А.Тоффлер, Й.Фергусон, С.Доналд, С.Хантингтон, Г.Киссинджер, Х.Брандис, З.Бжезинский ва бошқа қатор хорижлик олимларнинг илмий ишларида ўз аксини топган³. Бу гуруҳ олимлари ўзларининг илмий асарларида замона-

кин И. Основные направления внешней политики Республики Узбекистан. - Т.: Узбекистон, 1994. - 112 с.; Туляганова Н.У. Афганский фактор в современных международных отношениях Центральной Азии. - Т.: УМЭД, 2004. - 212 с.; Хасанов У.А. Региональная безопасность и национальные интересы (Центральноазиатский регион). - М., 2004. - 192 с.; Касымов Р.С. Проблемы формирования национальных моделей развития в условиях трансформации экономических систем. Автореф. Дис... д-ра эконом. наук. Т., 1998; Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. Т.: ФАН, 1996; Каримова Г.И. Политико-экономический аспект интеграции Узбекистана в мировое сообщество. Дисс... канд. полит. наук. - Т., 1996; Бахадиров М.М. Международное сотрудничество Республики Узбекистан в решении проблем Аральского моря. Автореф. дисс... канд. полит. наук. - Т.: УМЭД, 2002. - 25 с.; Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. - Т.: ЖИДУ, 2005. - 160 б.; Аҳмедова А.Т. Ўзбекистон саноати ривожланиши тарихидан //Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 2002. - №1. - Б.30-36.; Ҳайдаров А.А. Проблемы ближневосточного урегулирования. - Т., 2001г. - 255с.; Асқаров М.Э. Америка-иранские отношения и проблемы региональной безопасности Центральной Азии. Автореф. дис... канд. полит. наук. - Т.: УМЭД, 2005.

³ Neureiter N. Engineering and American Diplomacy //The Bridge. 2006. - №2. - P.29-39; Horwitch M., Neureiter N. Science and technology in the Department of State //Technology in Society. 2004. - №2/3. - P.47-55; Deutch J.A. Nuclear Posture for Today //Foreign Affairs. 2005. - January/February. - P.50-59; Fukuyama F. The End of the History and the Last Man. N. Y.: The Free Press, 1992; Fukuyama F. Second

вий технологияларни ривожлантириш борасида кенг фаолият олиб бораётган мамлакатлар билан бу соҳада ортда қолаётган давлатлар ўртасидаги технологик номутаносиблик натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларига ҳам катта эътибор берадилар.

АҚШ Давлат департаменти Котибининг Фан ва техника бўйича маслаҳатчиси Н.Неуритер халқаро муносабатларнинг мураккаб муаммоларини ҳал этиш учун замонавий технологиялар соҳасида катта тажрибага эга бўлган олим ва мутахассисларни кенгрок жалб этишни таклиф этади. Олимнинг баҳолашича, узоқ йиллар давомида кўплаб давлатларнинг ташқи сиёсатида фан ва технологиялар омили етарли даражада ҳисобга олинмай келинаётган бир пайтда, бу анъанавий ёндашувларни глобаллашув жараёни тарафдорларининг халқаро дипломатияда илмий-технологик салоҳиятнинг муҳим ўрин тутишини ҳимоя қилувчи янги ғоялари эгаллаётгани кузатилади.

Хавфсизлик тушунчаси турли назарияларда турлича изоҳлангани ҳолда, ҳозирги пайтгача умумий битта таърифга келинмаган. Хавфсизлик тушунчасининг қайта кўриб чиқилиши лозимлиги америкалик олим Р.Ульман ва инглиз олими Б.Бузан ишларида ўз аксини топган⁴.

Р.Ульман хавфсизлик тушунчасининг фақат ҳарбий таҳдидлар асосида, ноанъанавий таҳдидлар ҳисобга олинмаган ҳолда талқин этилиши миллий ва халқаро барқарорликка катта салбий таъсир

Thoughts. The Last Man in a Bottle // The National Interest. 1999. – Summer. – P.16-33; Wallerstein I. The Politics of the World-Economy: The States, the Movements and the Civilizations. - Cambridge: Cambridge University Press, 1984; Toffler A. The Third Wave. – New York.: Morrow, 1980. Ferguson Y.H., Mansbach R.W. Technology and the Transformation of Global Politics // Paper prepared for the 2000 annual meeting of International Studies Association. – Los Angeles. 2000; Donald M., Brown E. International Relations: The Changing Contours of Power. - New York: Longman, 2000; Huntington S. The clash of Civilizations & The Remaking World Order. - New York: Basic Books, 2005; Kissenger H. Diplomacy. – New York: Simon & Schuster, 1994;

⁴ Ullman R. Redefining Security // J. International Security. 1983. - №1. – P.133-140; Buzan B. The security dynamics of a 1 + 4 world. In Paradigms in transition: globalization, security and the nation state. – New York: Suny Press, 2005. – P. 177-97.

кўрсатиши мумкинлигини таъкидлайди. У таҳдидларни иккита категорияга ажратади. Р.Ульман биринчи категорияга ташқи ҳарбий тажовузлар, ички кўзғолонлар, табиий офатлар ва бошқа давлатлар томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган иқтисодий таъсирларни киритади. Иккинчи гуруҳ таҳдидларига эса моддий ресурсларнинг камайиб кетиши, атроф-муҳитдаги кескин ўзгаришлар, мамлакатга катта миқдорда қочоқларнинг кириб келиши натижасида юзага келиши мумкин бўлган салбий оқибатларни киритади.

Р.Ульмандан фарқли равишда, Б.Бузан алоҳида шахснинг хавфсизлиги миллатнинг хавфсизлиги билан мос келмаслиги, ҳатто баъзи ҳолларда улар бир-бирига зид бўлиши ҳам мумкин, деб ҳисоблайди.

У мавжуд таҳдидларни таҳлил этган ҳолда, хавфсизлик ҳолатини “юмшоқ” ва “каттик” кўринишларга бўлишни таклиф этади. “Юмшоқ” ҳолат мажмуига иқтисодий, маънавий ва маданий соҳаларда таъминланиши зарур бўлган хавфсизлик ҳолатини киритган ҳолда, “каттик” ҳолатга эса ҳарбий нуқтаи назардан таъминланиши керак бўлган хавфсизлик ҳолатини қабул қилишни таклиф этади.

Замонавий технологиялар ривожланишининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий жиҳатлари билан бирга бу жараённинг глобал сиёсий тизимга таъсири ва оқибатлари А.И.Ракитов, А.Шаравин, Г.Кочетков, А.Ваганов, Д.Данкин, В.Иноземцев, М.Лебедева, В.Сергеев илмий асарларида ёритилган⁵.

⁵ Шаравин А.А. Высокие технологии и безопасность государства. // Космос. Информация. Новые технологии. – Москва, 2002. – №4. – С.22-27; Кочетков Г. Наука и техника как факторы глобализации. // Человек и труд. Москва, 2001. – №10. – С.15-19.; А.Ваганов. В поисках научно-технической политики // Отечественные записки. Москва, 2002, – №7. – С. 35-39; Д.Данкин. Безопасность - предпосылка и результат развития политического доверия // Безопасность Евразии. 2000. – №1. – С.342-345.; Иноземцев В.Л. Расколотая цивилизация. – М.: Academia – Наука, 1999. – 220 с.; Лебедева М.М., Мельвиль А.Ю. «Переходный возраст» современного мира // Международная жизнь. М.: 1999. – № 10. – С.76-84.; Сергеев В.М. Государственный суверенитет и эволюция системы международных отношений // Ж. Космополис. Альманах. 1999. – С.27-31. Авдулов А.Н., Кулькин А.М. Государственная научно-техническая политика Японии: основные этапы и направления. М.: ИНИОН, 2000. – С. 34.

Глобаллашув шароитида ахборот жамиятининг вужудга келиши ҳамда ахборот хавфсизликни таъминлаш муаммолари ўзбекистонлик олимлар Т.К.Иминов, Ф.Р.Хасанов, Р.М.Алимов, М.З.Мунавваров⁶, россиялик олимлар Т.Е.Ершова, В.П.Терин, Ю.И.Алексеева, И.И.Тюрюканова, В.Емелин, А.Е.Шадрин, А.Е.Чугун, М.С.Вершинин, В.И.Василенко илмий ишларида таҳлил этилган⁷.

Марказий Осиё минтақавий хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлаш жараёни мураккаб бўлиб, бу соҳада мавжуд таҳдид ва чақириқларнинг олдини олишда айтилган бир пайтнинг ўзида бир нечта йўналишларда фаолият олиб борилиши тақозо этилади. Минтақавий хавфсизликни таъминлашда сиёсатчилар, иқтисодчилар, экологлар, тиббиёт ходимлари, журналистлар, башоратчилар, муҳандислар ва бошқа соҳа вакилларининг ҳамжиҳатликда иш олиб бориши натижасидагина самарали натижаларга эришиш мумкин.

⁶ Иминов Т.К., Хасанов Ф.Р. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий асослари. // Информационная безопасность в сфере связи и информатизации: Материалы научно-практического семинара. – Ташкент, 2005. – С.17-22.; Алимов Р.М. Проблемы формирования новой архитектуры региональной безопасности в условиях глобализации: Автореф. дис... д-ра полит. наук. – Т.: УМЭД, 2006; Мунавваров М.З. Императивы внешней политики Республики Узбекистан в условиях глобализации и информатизации международных процессов. Дисс... канд. полит. наук. – Т.: УМЭД, 2007. – С.25.

⁷ Ершова Т.В. Концептуальные основы перехода к информационному обществу XXI века // Развитие информационного общества в России. – Москва, 1998. – С.97-108; Терин В.П. Массовая коммуникация. Исследование опыта Запада. – М.: МГИМО МИД РФ, 2000. – 224 с. Соловьев А.И. Политические коммуникации. – М.: Наука, 2004; Алексеева И.Ю.; Возникновение идеологии информационного общества // Информационное общество. Москва, 1999. – №1. – С.30-35; Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы – М.: Дашков и К., 2003. – 232 с.

I-БОБ. ГЛОБАЛ ТЕХНОЛОГИК РИВОЖЛАНИШ ШАРОИТИДА ДАВЛАТНИНГ ИЛМИЙ ТЕХНОЛОГИК ТАРАҚҚИЁТИ СИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1.1. Глобал технологик ривожланиш шароитида минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг концептуал асослари

Бугунги кунда глобаллашув шароитидан келиб чиққан ҳолда, хавфсизлик тушунчасининг ҳарбий ва ҳарбий-сиёсий муносабатлар доирасидан кенгроқ маънода, иқтисодий, ижтимоий, экологик, технологик, ахборот, маданий ва бошқа соҳалардаги ривожланиш жараёнлари билан ҳамоханликда талқин этилиши тақозо этилмоқда.

Глобал, минтақавий ва миллий хавфсизликка бағишланган катта сондаги илмий тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, хавфсизлик тушунчаси турли назарияларда турлича изоҳланган ва ягона таърифга эришилмаган.

Мавжуд ёндашувлар, қарашлар ва концепциялар хавфсизлик тушунчасининг жуда кенг маънода кўриб чиқиш учун асос бўлмоқда. Анъанавий тарзда кўпчилик расмий ҳужжатларда хавфсизлик шахс, жамият ва давлатнинг ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати сифатида талқин этилади. Масалан, РФнинг Миллий хавфсизлик Концепциясида ифода этилган нуқтаи назарга риоя қилиб, унда хавфсизлик шахс, жамият ва давлатнинг ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати сифатида белгиланади⁸.

Хавфсизлик – бу одамлар, жамият, давлат, дунё ҳамжамиятининг, уларни ҳалок қилишга, фундаментал моддий ва маънавий бойликлардан маҳрум этишга, мақбул бўлмаган (объектив ва субъектив тарзда йўл қўйиб бўлмайдиган) зарар етказиш, аниқлаш ва ривожланишга йўлни ёпиб қўйишга қодир бўлган, хавф ва таҳдидларни аниқлаш, олдини олиш, сусайтириш, бартараф этиш ва қайтариш борасидаги фаолияти⁹.

⁸ Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Российская газета. 18 января 2000 г.

⁹ Д.Данько. Безопасность государства, общества и личности //Сборник на-

Бироқ, ҳамма тадқиқотчилар ҳам хавфсизлик тушунчасининг бундай талқинини тўғри деб ҳисобламайдилар. Масалан, россиялик тадқиқотчи Д.Данкин хавфсизлик фақат ҳолатни эмас, балки социумнинг барча элементлари ривожланиш тенденцияси ва инновациялар объектив равишда келтириб чиқарадиган сифат жиҳатдан аниқланганлигини ва фундаментал бойликлар ва асосий институтлар сақланиб қолган ҳолда, хусусий табиатига мос келувчи ва у томондан белгиланувчи эркин ишлаши таъминланадиган ҳаёт фаолияти шароитини таърифлайди, деб ҳисоблайди¹⁰.

Шу билан бирга, бошқа россиялик олим Г.В.Ивашенко, хавфсизлик – субъект ёки шахс манфаатларининг ҳимояланганлик ҳолати эмас, балки у субъект томонидан ўзининг мавжуд бўлиш шартини назорат қилишдир, деб ҳисоблайди¹¹.

1983 йилда америкалик олим, Пренстон университети профессори Р.Ульман томонидан чоп этилган “Хавфсизлик тушунчасининг янги таърифи” деб номланган асари хавфсизлик тушунчаси тўғрисидаги янги тортишувларни келиб чиқишига асос солди. Р.Ульман хавфсизлик тушунчасининг ноҳарбий таҳдидларни ҳисобга олмаган ҳолда фақат ҳарбий таҳдидлар асосида тушунтирилиши миллий ва халқаро барқарорликка катта салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини таъкидлайди. Америкалик олим, хавфсизликни мамлакатда қисқа вақт ичида истиқомат қилувчи халқнинг яшаш даражасининг кескин тушиб кетишига олиб келиши мумкин бўлган таҳдидлар, мамлакат расмий ҳокимияти сиёсий доиралари имкониятлари чегараланишига мажбур этувчи таҳдидлар асосида таърифлашни таклиф этади. Биринчи категорияга Р.Ульман ташқи ҳарбий тажовузлар, ички қўзғолонлар, бошқа давлатлар томонидан иқтисодий чегаралар ва табиий офатларни киритади. Иккинчи гуруҳ таҳдидларига эса моддий ресурсларнинг камайиб кетиши, атроф-муҳитдаги кескин ўзгаришлар, мамлакатга катта миқдорда

учных трудов кафедры управления и информатики /Дипломатическая Академия МИД РФ. - Москва, 2002. - С. 80.

¹⁰ Д.Данкин. Безопасность-предпосылка и результат развития политического доверия // Безопасность Евразии. Москва, 2000. - №1. - С.342.

¹¹ Г.В.Ивашенко. О понятии безопасности // Credo. – Оренбург, 2003. - №4. – С. 112-117.

қочоқларнинг кириб келиши натижасида юзага келиши мумкин бўлган салбий оқибатларни киритади¹².

Хавфсизлик тушунчасининг қайта кўриб чиқилиши лозимлиги инглиз олими Б.Бузан ишларида ҳам ўз аксини топган. Олим “Халқ, давлат ва кўрқинч” деб номланган илмий асарида хавфсизлик концепциясининг қатор жиҳатларини ёритишга ҳаракат қилади. Р.Ульмандан фарқли равишда, Б.Бузан алоҳида шахснинг хавфсизлиги миллатнинг хавфсизлиги билан мос келмаслиги, ҳатто баъзи ҳолларда улар бир-бирига зид бўлиши ҳам мумкин, деб ҳисоблайди. Мавжуд таҳдидларни таҳлил этган ҳолда Б.Бузан хавфсизликнинг “юмшоқ” ва “қаттиқ” жиҳатларга бўлишни таклиф этади. “Юмшоқ” жиҳатлар мажмуиға иқтисодий, маънавий ва маданий соҳада мавжуд бўлган хавфсизликни киритган ҳолда, “қаттиқ” жиҳатларга ҳарбий кучлар ёрдамида таъминланиши мумкин бўлган хавфсизликни киритишни таклиф этади¹³.

“Совуқ уруш” даврида хавфсизликни таъминлаш фақат давлат томонидан амалга оширилган бўлса, ҳозирги кунда бу соҳада инсон, жамият ва миллатнинг роли сезиларли даражада ортди. Глобаллашув шароитида алоҳида давлатнинг хавфсизлиги минтақавий ва глобал хавфсизликнинг ажралмас қисмига айланди. Бу шароитда олдиндан мавжуд бўлган таҳдидларнинг кучайиши ва янгиларининг юзага келиши жаҳон ҳамжамяти аъзоларидан глобал ва минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг самарали институционал механизмларини яратиш ва бу механизмларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор беришларини жиддий тақозо эта бошлади.

Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда минтақавий илмий-техникавий ҳамкорлик асосида мавжуд таҳдидларни олдини олиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бирига айланди. Минтақавий хавфсизликни таъминлаш муаммоларини ўрганиш жараёни шуни кўрсатадики, мавжуд бўлган таҳдидлар спектри диапазони етарли даражада кенг бўлибгина қолмай, балки улар бир-биридан ўз моҳияти билан тубдан фарқ қилади. Бундай таҳдидлар сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларнинг барчасига

¹² Ullman R. Redefining Security //J.International Security. 1983. - №1. - P.133-140;

¹³ Buzan B., Waeaver O., de Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1998. - P. 88.

тегишли бўлиб, уларнинг баргараф этилиши минтақа давлатларининг мустақил ривожланишида ҳам муҳим ўрин тутлади.

Бугунги кунда, қатор олимлар томонидан хавфсизликни ижтимоий модель объекти сифатида олинган ҳолда тизимли таҳлил этилиши, хавфсизлик ҳолатининг ҳар томонлама баҳоланиши учун катта имкониятлар бермоқда. Хавфсизлик муаммосининг янги метод асосида ўрганишда, фалсафий категория сифатида ижтимоий тизим олинади. Ижтимоий тизимнинг ҳаётий фаолияти учун зарур бўлган элементлар ушбу тизимнинг прогрессив ривожланиш жараёнидаги хавфсизлигини таъминлашнинг асосини ташкил этади.¹⁴

Минтақавий хавфсизликни таъминлашда “ташқи” таҳдидларни баргараф этиш билан бир қаторда “ички” характерга эга бўлган муаммоларни баргараф этишга ҳам алоҳида эътибор қаратилиши лозим. Минтақанинг ички ҳолатига бағишланган тадқиқотларнинг аксарият қисми унда юз бераётган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга кучли эътибор қаратилаган ҳолда амалга оширилган бўлиб, бу жараёнларнинг салбий оқибатлари маълум бир тизим асосида баҳоланиши кузатилади. Хусусан, Тожикистонлик эксперт М.Ражапов, амалда хавфсизлик соҳасида мавжуд бўлган салоҳият ёки реал хатарлар ва таҳдидларнинг, шунингдек эътиборни талаб этадиган муаммоларнинг чексиз рўйхатини тузиш мумкинлигини таъкидлайди.

Унинг фикрича, улар иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий-маданий, экологик, ахборот соҳаларида намоён бўлади ва минтақавий хавфсизликнинг алоҳида жиҳатларини акс эттиради¹⁵.

“Совуқ уруш” тугагач, Марказий Осиё минтақасининг ташқи кучларнинг фаоллиги сезиларли даражада кучайиши натижасида янги геосиёсий майдонга айланиши минтақа мамлакатлари ташқи сиёсатида ҳудуднинг ўзига хос бўлган сиёсий, иқтисодий ва жуғрофий хусусиятларни ҳисобга олиниши зарурлигини тақозо эта бошлади.

Марказий Осиё геосиёсий ҳудуд сифатида қаралганда, минтақа
¹⁴ Ахтырская Н. Безопасность как объект социального моделирования. // Издание Центра исследования компьютерной преступности. <http://www.crime-research.ru/library/Akhtirsk0603.html>

¹⁵ Раджабов М. Проблемы региональной безопасности в ЦА на пороге XXI века. // Навигатор. – Душанбе, 2000. №3. – С.11-19.

вий хавфсизликни таъминлашнинг ҳудудда жойлашган мамлакатлар тўла иштирокисиз амалга ошириб бўлмаслиги намоён бўлади. Бу эса, ўз навбатида, минтақа мамлакатларидан хавфсизликни таъминлашнинг янги институционал механизмларини яратиш ҳамда мавжуд механизмларни янада такомиллаштиришни талаб этади.

Бугунги кунда Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда Коллектив Хавфсизлик Ташкилоти (КХШТ), Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти (ЕИХ) ҳамда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотлари муҳим ўрин эгаллай бошлади. Шу билан бирга, Марказий Осиё минтақаси доирасида мавжуд ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий характерга эга бўлган таҳдидлар даражасининг юқорилиги, минтақа давлатларининг хавфсизликни таъминлаш бўйича ушбу ташкилотлар доирасида ўта фаол иштирок этишлари зарурлигини кўрсатади.

Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг геосиёсий нуқтаи назардан баҳоланиши қатор хорижий олимлар ишларида ўз аксини топган.

2001 йилда англиялик олимлар Р.Аллисон ва Л.Йонсон томонидан чоп этилган “Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигининг янги халқаро контексти” деб номланган асарда, минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг янги тизими вужудга келаётганлигини башорат этилиб, бу тизимнинг асосий жиҳатларини ёритиб беришга ҳаракат қилинади. Р.Аллисоннинг таъкидлашича, Марказий Осиё давлатлари мустақилликка эришгандан кейинги қатор йиллар мобайнида минтақавий хавфсизликни таъминлаш борасида амалга оширган ҳаракатлари координациясининг заифлиги кузатилади. Минтақавий тузумлар ҳамкорлиги координацияси мавжуд бўлмагани ҳолда, баъзи ҳолларда уларнинг бир-бири билан очикдан-очик рақобати мавжуд эди. Британиялик олим Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлашнинг МДХ доираси орқали таҳлил этиб, КХШТга алоҳида эътибор беради. Р.Аллисоннинг илмий хулосаларида, минтақавий интеграцион жараёнларга, ташкилотларга, хусусан КХШТ Марказий Осиё минтақавий хавфсизликни таъминлашда етарли даражада самара бермаслиги таъкидланади¹⁶.

¹⁶ Allison R., Jonson L. (eds.) Central Asian Security. The New International Context. – London, Washington: RIIA/ Brookings Institution Press., 2001. – P.261-265.

Аммо Марказий Осиё давлатларининг ШХТ ва МДХ ташкилотлари доирасида сўнгги йиллар мобайнида олиб борган ҳамкорлиги натижалари, хусусан терроризм ва экстремизм, гиёҳванд моддалар тарқалишининг олдини олиш ҳамда қурол-яроқларнинг ноқонуний тарқалишига қарши кураш ва бошқа йўналишлар бўйича амалга оширган режалари Р.Аллисоннинг илмий хулосалари амалда ўз исботини топмаганини кўрсатади.

Марказий Осиё минтақавий хавфсизлиги муаммолари инглиз олими Р.МакДермотт асарларида ҳам кенг ёритилади.

Инглиз олимининг таъкидлашича, минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг самарали тизимини яратиш етарли даражада мураккаб муаммо бўлиб, бу тизимни вужудга келишида Россия Федерацияси алоҳида ўрин тутаяди. Инглиз олими, Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлашда АҚШ ва Россиянинг ролини таққослаган ҳолда, Москванинг Вашингтонга нисбатан бу борада манфаатлари сезиларли даражада кўпроқ эканлигини қайд этади¹⁷.

Шу билан бирга, 2001 йил 11 сентябр воқеаларидан кейинги даврда АҚШнинг Марказий Осиё давлатлари билан муносабатларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиб Р.МакДермотт Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлашда Вашингтоннинг аҳамиятига янги баҳо беради. Р.МакДермотт Қозоғистоннинг янги ҳарбий доктринаси доирасида амалга оширилган ишлар ва ушбу давлатнинг НАТО, ҳамда АҚШ билан ҳарбий-техникавий ҳамкорлигини таҳлил этган ҳолда “Казбат” мисолида Марказий Осиё давлатларининг Ғарб билан ҳамкорлиги самарали бўлиши мумкинлигини кўрсатишга ҳаракат қилади¹⁸.

Бундай қарашларда Марказий Осиё минтақавий хавфсизлиги фақатгина ҳарбий-сиёсий омилар, хусусан Қозоғистоннинг Америка Қўшма Штатлари билан ҳарбий соҳадаги алоқалари асосида баҳо берилиши минтақавий хавфсизлик соҳасидаги муаммоларга юзаки ёндашув билан қаралаётганлигини кўрсатади.

¹⁷ McDermott R.N. Developing the Antiterrorist Capabilities of the Central Asian Militaries. Carlisle(PA): SSI, 2004. – P.67-85.

¹⁸ McDermott R.N. Enhancing Kazakhstan's Peacekeeping Capabilities: Interoperability and Regional cooperation// Central Asia and the Caucasus. – Lulea, 2004. No 2. – P. 70-82.

Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик ҳолатининг ташқи кучларга боғлиқлиги борасида эронлик олим М.Рахмони қатор ғояларни олдинга суради. Унинг фикрича, Эрон Марказий Осиё давлатлари билан икки томонлама ва кўп томонлама олиб бораётган муносабатлари доирасида ирқий, маданий ва диний омилардан самарали фойдалангани ҳолда минтақада хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда ўзининг салмоқли ҳиссаси бор деб ҳисоблайди¹⁹.

Бу борада таъкидлаш жоизки, Эроннинг Марказий Осиёга қаратилган ташқи сиёсати шуни кўрсатадики, минтақада унинг қатор манфаатлари ётади. Вашингтон томонидан Эрон сиёсий ва иқтисодий яққаланишига ҳаракат қилаётган бир пайтда, Марказий Осиё давлатлари билан ҳамкорликни ривожлантириш Техронга бу ҳолатнинг оқибатларини камайтириши учун муқобил имкониятлар беради. Бундан ташқари, Эрон, минтақада катта манфаатлари ётган Хитой ва Россия давлатларига қарши ҳаракатларни амалга оширишни хохламайди.

Хавфсизлик муаммоларини ўрганиш борасида яртилаётган янги назариялар мавжуд анъанавий қарашларни сиқиб чиқариши қузатилмоқда. Бугунги кунда тизимли таҳлил асосида хавфсизликни тўлиқ тушунтириб берадиган алоҳида фан мавжуд эмас. Хавфсизликни таъминлаш жараёни мураккаблиги бу соҳада айни бир пайтнинг ўзида қатор йўналишларда иш олиб боришни тақозо этади. Масалан, минтақавий хавфсизликни таъминлашда сиёсатчилар, иқтисодчилар, экологлар, тиббиёт ходимлари, журналистлар, башоратчилар ва бошқа соҳа вакилларининг ҳамжиҳатликда иш олиб бориши натижасидагина маълум ютуқларга эришиш мумкин. Умумий сўз билан айтганда, замонавий технологиялар ривожланган бугунги шароитда, минтақавий хавфсизликни таъминлаш фанлараро ва парадигмалараро ёндашувларнинг умумий концепцияси асосида амалга оширилиши лозим.

Замонавий фан ва технологияларнинг шиддат билан ривожланиши жаҳон ҳамжамияти учун иқтисодий ва ижтимоий ривожланишда катта имкониятлар бериш билан бирга, унинг олдига

¹⁹ Rahmani M. Central Asian States Balancing Opportunities and Challenges // Central Asia and the Caucasus. – Lulea, Sweden. 2003. No 3, – P. 48-54.

халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш бўйича янги ва- зифаларни қўйди. XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб дунёнинг турли мамлакатларида, хусусан АҚШ, Япония, Франция ва собиқ Иттифоқ давлатларида олиб борилган илмий тадқиқотларга алоҳи- да эътибор берилиши замонавий технологияларнинг юзага келиши учун катта йўл очиб берди. Кўплаб ривожланган мамлакатларда, хусусан АҚШ, Франция, Япония, бошқа қатор давлатларда фан ва технологиялар мамлакат ривожланишида муҳим ўрин тутган асо- сий омилларидан бири сифатида тан олинди. Илмий-технологик салоҳият омили давлатларнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожла- нишига ижобий таъсир кўрсатибгина қолмай, балки давлатлараро сиёсий муносабатларга ҳам кириб борди.

Ядро энергиясидан фойдаланиш борасида эришилган муваф- фақиятлар, ракеталар ва сунъий йўлдошлар тизимларининг яра- тилиши, компьютер технологиялари соҳасидаги ютуқлар халқаро муносабатларда кескин бурилишлар ясади. Замонавий технологи- яларни яратиш борасида актив фаолият олиб бораётган давлатлар, бу соҳада ортда қолаётган давлатларга нисбатан анча катта им- кониятларга эришдилар. Илмий тадқиқотлар давлатнинг моддий истикболини аниқлагани ҳолда, иқтисодий ва сиёсий институт- лар тўқнашиши аниқ бўлган муаммоларнинг ечимини давлатнинг технологик имкониятлари асосида ечишнинг имкониятларини аниқлаб берди²⁰.

Замонавий технологияларнинг халқаро ва минтақавий хавфсиз- ликка таъсирининг етарли даражада тўла таҳлил этишда бу жара- ённинг тарихий жиҳатларини ўрганиш бўйича олиб борилган тад- қиқотлар натижаларига эътибор бериш катта аҳамият касб этади.

Маълумки, давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг Вестфал модели классик физика тушунчалари асосида тузилган эди. Замо- навий технологияларнинг ривожланиши дунёнинг “ядровий моде- ли”ни бузиб ташлаб, халқаро муносабатларнинг фазовий “тўр мо- делини” юзага келишига сабаб бўлди²¹.

²⁰ Atkinson G. Science and Technology: A breedge between cultures and nations. //eJournal USA. – Washngton DC, 2006. <http://usinfo.state.gov/journals/itgic/1006/ijge/atkinson.htm>

²¹ Лебедева М.М. Современные технологии и политическое развитие мира: новые возможности и новые проблемы. // Международная жизнь. –

Халқаро муносабатлар Вестфаль моделининг инқирозга учра- ши ва бу моделнинг бошқа кўринишга ўтиши тўғрисидаги илмий хулосаларни қатор илмий асарларда учратиш мумкин. Дунёнинг Вестфал модели 1648 йилда имзоланган пайтдан бошлаб, XX аср- нинг охиригача, юқори технологияларнинг таъсирида ушбу мо- делнинг емирилиши ҳамда индустриал даврнинг постиндустриал даврга алмашиниши пайтигача яшади²².

Фан ва технологиялар, хусусан ахборот технологиялар соҳаси- да эришилган катта ютуқлар фақатгина иқтисодий соҳада эмас, балки сиёсий ва ижтимоий соҳаларда ҳам ўз аксини топди.

Ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиши, коинот технологиялари ютуқлари ва улар асосида Интернет тизи- мининг юзага келиши, ўз навбатида, глобаллашув жараёнининг вужудга келиши учун катта замин яратди. Юқори технологиялар ривожланишининг натижалари асосида туғилган ва қисқа вақт ичида жадал тус олган глобаллашув жараёни давлатлар ўртасида- ги иқтисодий, сиёсий муносабатларга кириб бориб, халқаро му- носабатларнинг шаклланиши ва ривожланишига катта таъсир кўрсата бошлади.

Мутахассисларнинг баҳолашича, юқори технологиялар соҳа- сида юз берган инқилобни глобаллашув жараёнининг ҳаракатлан- тирувчи кучи ва асосий омили сифатида қараш мумкин. Фан ва технологияларнинг ривожланиши жамиятнинг деярли ҳамма соҳа- ларига кириб боргани ҳолда, ундаги тизимни кескин ўзгаришига олиб келмоқда²³.

Ҳозирги глобаллашув шароитида ривожланаётган давлатнинг рақобатбардошлилиги, унинг жаҳон ҳамжамиятидаги тутган ўрни шу мамлакатнинг фан ва технологик секторини ривожланганлик

Москва, 2001. № 2. – С. 45-53.

²² Лебедева М.М. Новые технологии как политикообразующий фактор в меняющейся структуре современного мира // Мир и Россия на пороге XXI века: Вторые Горчаковские чтения / МГИМО(У) МИД РФ. – Москва, 2001. – С. 94–106.

²³ Выступление зам. министра иностранных дел России А.В.Яковенко. // Наука, технологии и международные отношения в эпоху глобализации: роль образования и инноваций: Сборник материалов научно-практической конфе- ренции. 24 апреля 2006. – Москва: МГИМО, 2006. С. 14.

даражаси, глобал технологик, инновацион ва ишлаб чиқариш тизими-мига қўшилиш даражаси билан аниқланади. Бу ўринда фан ва технологик инқилоб халқаро муносабатлар парадигмаси трансформациясининг асосий омилларидан бири сифатида шаклланаётганини таъкидлаш мақсадга мувофиқ бўлар эди²⁴.

1980 йилда бошланган глобаллашувнинг сўнги учинчи босқичи транспорт ва коммуникация технологиялари соҳасидаги ютуқлар ҳамда йирик ривожланаётган давлатларнинг фаолияти (мамлакат иқтисодиётини халқаро савдо учун очиш орқали чет эл инвестицияларини жалб этиш) натижасида вужудга келди.

Глобаллашувнинг *биринчи босқичи* 1870 йилдан бошлаб то Биринчи жаҳон урушигача давом этган. Транспорт соҳасида кўлга киритилган ютуқлар ва савдо-сотикда тўсиқларнинг камайиши натижасида жаҳон савдоси мисли кўринмаган суръатларда ўсишга эришди ва жаҳон даромадларида экспортнинг улиши 8%ни ташкил қилди²⁵.

Бунинг натижасида дунёда оммавий миграция жараёнлари вужудга келди. Одамлар яхши турмуш ва даромад илинжида бошқа қитъа ва давлатларга кўча бошлади. Мисол учун, шу даврда ер аҳолисининг 10% бошқа мамлакатларга кўчиб ўтди. 60 миллионга яқин одам Европани тарк этиб, Шимолий Америкада жойлашди. Шунга ўхшаш вазиат аҳолиси кўп бўлган Хитой ва Ҳиндистонда ҳам кузатилди. Ушбу икки юрт аҳолиси нисбатан кам аҳолига эга бўлган Шри-Ланка, Бирма, Таиланд, Филиппин ороллари ва Вьетнам каби давлатларга кўчиб ўтди²⁶.

Биринчи жаҳон уруши якунлангач *протекционизм даври* бошланиб, халқаро савдода тарифлар пайдо бўла бошлади. Бу ҳол

²⁴ Приветствие Министра иностранных дел РФ С.Лаврова участникам научно-практической конференции // Наука, технологии и международные отношения в эпоху глобализации: роль образования и инноваций: Сборник материалов научно-практической конференции. 24 апреля 2006. – Москва: МГИМО, 2006. С.19.

²⁵ Гринин Л. Е. Истоки глобализации: мир-системный анализ // <http://www.socionauki.ru/journal/articles/132579/>.

²⁶ Клейн Л. Глобализация: вызов национальным экономикам // <http://www.r-reforms.ru/indexpub204.htm>.

жаҳон иқтисодий ўсишини бирмунча тўхтатди ва экспортнинг улиши жаҳон даромадида 1870 йилги кўрсаткичга тенг бўлди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг глобаллашувнинг *иккинчи босқичи* кузатилди. Мазкур босқич тахминан 1950 йилдан бошлаб, то 1980 йилгача давом этди. Айнан шу даврда биз Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Тарифлар ва савдо бўйича бош келишув (1995 йилдан бошлаб Халқаро савдо ташкилотига айланган) каби халқаро институтларнинг аҳамияти ошишини кузатишимиз мумкин. Бундан ташқари, ушбу босқичда кўпқиррали савдони либераллаштириш орқали савдо-сотик алоқаларини тиклаб олган Европа, Шимолий Америка ва Осиё-Тинч океани давлатлари ўртасида интеграция жараёнларининг авж олиши кузатилади.

Ушбу даврда шиддат билан трансмиллий корпорациялар сони кескин ошди. ТМКлар билан биргаликда янги, аввал кузатилмаган ва миллий иқтисодиётга бўйсунмайдиган алоқа тизимлари вужудга келди. Мазкур ҳол халқаро иқтисодиётни бошқариш масаласини қайта кўриб чиқиш муаммосини кун тартибига қўйди. Иқтисодий глобаллашув сиёсий глобаллашув жараёнига нисбатан бирмунча тезроқ кечиши, XX аср сўнгида ва XXI аср бошида глобал бошқарув ва хавфсизлик соҳасида кўплаб муаммоларини юзага чиқарди. Албатта, мазкур ҳодиса халқаро муносабатлар кўринишига жиддий таъсир кўрсатди. БМТ ва Европа Иттифоқи каби ташкилотлар бунга яққол мисол бўла олади. Ваҳоланки, бугун давлатлар билан бир қаторда 400дан ортиқ халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар фаолият юритиб келмоқда. Бундан ташқари, глобал миқёсда ҳозирда кўп сонли халқаро ННТлар, ўнминглаб лобби гуруҳлари, ҳайрия жамғармалар, профессионал уюшмалар ўз фаолиятини олиб бормоқда²⁷.

“Глобаллашув” тушунчаси сиёсий фанлар ва ОАВларида 1980 йилларга келиб кенг қўллана бошланди. Шунга қарамай, ҳанузгача олимлар орасида мазкур тушунча борасида бир келишув мавжуд эмас. Бу жараёнга турли таърифлар берилган. Глобаллашув тушунчасининг стандарт тарифлари асосан бу жараённи ҳар хил ўзгаришлар билан боғлашга уринади. Биз глобаллашув жараёнининг

²⁷ Such P., Elias J. International Relations: The Basics. – NY: Routledge, 2007. – Pp. 15-19.

асосий уч ўлчамини ёритишга уриниб кўрамиз, булар – иқтисодий маданий ва сиёсий жабҳалардир²⁸.

Иқтисодий жабҳа. Бир гуруҳ олимлар ўз тадқиқотларида глобаллашув жараёнини аввалам бор иқтисодий ҳодиса деб изоҳлашади. Бунинг далили сифатида ишлаб чиқаришнинг ўзгараётган характери келтирилади. Ҳозирги кун глобал иқтисодиётида товар ишлаб чиқариш йигирманчи аср бошлари билан таққослаганда тубдан фарқ қилади. Ўтган асрда индустриал ишлаб чиқариш асосан баъзи Европа, Шимолий Америка ва Осиё (Япония) давлатларига хос эди. Транспорт ва коммуникация тармоқлари ўзгариши натижасида кўплаб фирма ва корхоналар ўзининг баъзи ишлаб чиқариш элементларини иш кучи арзонроқ бўлган давлатларга кўчиришга эришди. Бундан ташқари, иқтисодий глобаллашув глобал молия бозорини (турли хил валюталар ва бошқа молия маҳсулотлари савдоси) вужудга келтирди. Йирик инвестицион банклар ўз қудратини ва таъсирини оширишга эришдилар. 2008 йилда бошланган халқаро молиявий-иқтисодий инқироз давлатларнинг иқтисодий жиҳатдан ўзаро боғлиқлик даражасини яққол намоён этди. Шу билан биргаллик, инқироз халқаро молия институтлари ва умуман халқаро иқтисодиёт ва молия тизимини яна бир бор қайта кўриб чиқиш ва керакли ислоҳотларни амалга ошириш заруриятини халқаро ҳамжамият ҳаёти кун тартибига қўйди.

Маданий жабҳа. Маданий глобаллашув натижасида дунё халқлари умумий маданий қадриятларга эгаллик қилмоқдалар. Бир қатор тадқиқотларда мазкур жараёнга “универсаллашув” (universalization) жараёни деб баҳо берилади. Бошқа бир тадқиқотларда эса бу жараён “вестернизация” (Westernization), яъни Ғарбнинг маданий таъсири кучайиши (мисол учун, инглиз тилининг оммавийлашуви) деб изоҳ берилади. Бу жараёнга қандай ном ва тус берилмасин, биз маданий глобаллашувнинг ижобий ва салбий таъсирини ўзимиз учун аниқ белгилаб олишимиз зарур. Замонавий алоқа воситалари ривожланиши натижасида халқлар ўртасида маданий, ўхшашлик (identities) ва ғоявий контактлар ошмоқда. Бу

²⁸ Келле В. Ж. Процессы глобализации и динамика культуры // Знание. Понимание. Умение. – М.: Московский Гуманитарный Университет, 2005. – № 1. – С. 69-70.

турли жамиятларга бир бирига янада яқинроқ бўлиш ҳамда умумий қадриятлар ва манфаатларни шакллантириш имконини беради. Глобаллашувнинг иқтисодий жабҳасида коммуникациялар ўта муҳим роль ўйнайди. Интернет, мобил алоқа, радио ва йўлдошли телевидение инсон ҳаётига кириб келди ва мустаҳкам ўрин эгаллади. Бу инсоният қўлга киритган ютуқлар орасида, шубҳасиз, энг сезиларлилардан бири. Лекин ижобий характердан ташқари, бугун замонавий технологиялар ижтимоий ва маданий жабҳаларда ўзининг салбий жиҳатларини намоён этмоқда ва ҳозирда Интернетни, унинг контентини бошқариш муаммоси вужудга келди.

Сиёсий жабҳа. Глобаллашув жараёнини сиёсий жиҳатдан ўрганиш ва тушунишда бошқарув (яъни ҳокимият) масаласи ва давлатнинг халқаро сиёсатда тутган ўрни диққат марказида бўлади. Глобал бошқарув – бу, аввалам бор, глобал муаммоларни хал этишда халқаро ташкилотлар ва давлатлар орасида ўрнатилган маълум бир қоидалар тизимидир. Мисол учун, жаҳон ҳамжамияти халқаро савдо, атроф-муҳит деградацияси ва инсон ҳуқуқлари муаммоси каби масалалар бўйича консенсусга эришмоқда. Сиёсатшунослар бугун глобал бошқарув масаласидан ташқари, сиёсий ҳокимият реконфигурацияси мавзусига эътибор қаратмоқдалар. Бунда улар глобаллашув эрасида давлатнинг роли қандай бўлиши лозим деган саволга жавоб беришга уринадилар. Минтақавий давлатлараро ташкилотлар ва тузулмалар глобаллашувнинг муқаррар оқибати сифатида бугун намоён бўлмоқда. Давлат эса ўз ҳокимиятининг маълум бир қисмидан мазкур тузулмалар фойдасига воз кечишга мажбур.

Илмий-технологик салоҳиятнинг жамиятда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатларини таҳлил этиш мобайнида ушбу омилнинг қатор салбий таъсирлари мавжудлигини ҳам кузатиш мумкин.

Замонавий технологиялар рвиожланиши натижасида информация жамиятнинг пайдо бўлиши индустриал ривожланган давлатлар билан инсониятнинг қолган қисми ўртасида катта фарқни юзга келтирди. Бу эса ўз навбатида маълум бир давлатлар томонидан кенг миқёсда ўзларининг сиёсатларини тарғиб этишга, бунинг натижасида сиёсий турғунликнинг бузилиши ва дунё сиёсий тартибининг ўзгаришига олиб келишга замин яратади.

1.2. Давлатнинг илмий-технологик тараққиёти: устувор йўналишлар ва сиёсий омиллар

Ҳозирги глобаллашув шароитида мамлакатнинг миллий манфаатларидан ва ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда илмий-технологик ривожланишининг устувор йўналишларини аниқлаш барча давлатлар учун асосий вазифалардан бирига айланди. Индустириал ривожланган давлатлар илмий-технологик салоҳиятининг ўсиш динамикаси таҳлили шуни кўрсатадики, фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишари ҳар бир мамлака учун ўзга хос равишда, унинг сиёсий ва иқтисодий манфаатлари асосида аниқланади.

XX асрнинг иккинчи ярмида катор давлатларда, жумладан АҚШда фан ва техника комплексини ривожлантириш давлат томонидан доимий равишда молиявий маблағлар ажратиб борилди. Совуқ уруш даврида бу маблағларнинг 80 фоизга яқин қисми давлат ҳисобига тўғри келгани ҳолда, бу маблағлар Мудофаа ва Энергетика вазирликлари орқали ўтар эди.

1990-йилларнинг бошига келиб дунёда геосиёсий ҳолат ўзгариши шароитида АҚШда фан ва технологияларни ривожлантириш учун ажратилган маблағнинг давлат ҳисобига тўғри келган қисми 40 фоизгача камайди. 2001 йилга келиб Б.Клинтон ҳукумати томонидан бюджет сарф-харажатларини қайта кўриб чиқилиши ва фан ва технологиялар ривожини учун муқобил манбалар томонидан маблағ ажратилиши йўлга қўйилиши натижасида давлатнинг ҳиссаси 27 фоизгача камайди²⁹.

2001 йилнинг 11 сентябрида АҚШда террорчи гуруҳлар томонидан амалга оширилган кўпурувчилик ҳаракатлар Оқ Уйнинг Фан ва технологиялар соҳасидаги сиёсатига сезиларли даражада таъсир этди. Давлатнинг ички хавфсизлигини таъминлаш ва терроризмга қарши кураш илмий-технологик сиёсатнинг устувор йўналишларини белгилайдиган жиддий омиллар қаторидан жой олди. Вашингтоннинг геоиқтисодий сиёсатидан келиб чиқиб, мамлакатда ахборот технологиялар соҳасининг ривожланишига ҳам алоҳида эътибор берилди. Булар қаторида, АҚШ Фан ва технологиялар дав-

лат дастурида устувор йўналишлар қаторига нанотехнологиялар, иқлимни ўзгаришини ўрганиш технологиялари, таълим соҳасидаги тадқиқотлар киритилган бўлса-да, сўнгги иккитаси АКШ Конгресси томонидан қўллаб-қувватланмади³⁰.

Ҳозирги кунда Америка Қўшма Штатларининг Фан ва технологиялар соҳасидаги устувор йўналишлари қаторидан коинотни тадқиқ этиш, ракеталар ва ернинг сунъий йўлдошларини яратиш соҳасидаги технологиялар жой олган.

Европа Иттифоқи, Россия, Хитой, Ҳиндистон, Япония ва қатор бошқа давлатларида ҳам Коинот технологиялари устувор йўналишлар қаторига кирилади. Коинот технологияларига бўлган бундай жиддий эътибор, бир томондан, сиёсий омилларга боғланган ҳолда тушунтирилса, иккинчи томондан, бу технологияларнинг давлат миллий хавфсизлигини таъминлаш ва иқтисодий ривожланишидаги муҳим ўрни билан боғлиқлиги орқали изоҳланади.

Давлатнинг инновацион тараққиёти унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, миллий хавфсизлигини таъминлашдаги имкониятлари даражаси ва жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини белгилаб қолмасдан, балки минтақавий ва халқаро хавфсизлик ҳолатига ҳам сезиларли даражада таъсир этади. Илмий-технологик тараққиётнинг глобал ва минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик ҳолатига таъсирини ижобий ва салбий жиҳатлари орқали тавсифлаш мумкин. Бу жиҳатлар ахборот технологиялари, ядровий технологиялар ва ҳозирги пайтда алоҳида эътибор берилётган нанотехнологиялар ривожланиши натижалари мисолида яққол намоён бўлади. Коинот технологиялари ҳамда ахборот-коммуникацион технологияларнинг ривожланиши давлатлар учун маълумотлар алмашиш, иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш, ички имкониятлардан унумли фойдаланиш ва хавфсизликни таъминлаш каби соҳаларда катта имкониятлар берди. Бу технологиялар ютуқларидан унумли фойдаланиш натижасида давлат бошқаруви, транспорт-коммуникацион тизимлар фаолияти ва қатор бошқа тизимлар фаолиятида сезиларли даражада ижобий ўзгаришлар юз берди. Ахборот-коммуникацион тизимларнинг кенг масштаблар билан юзага кели-

³⁰ Turner P. Political and Policy Context for FY 2004 Budget. AAAS / Report XXVIII: Research and Development FY 2004. – Wash., 2003.

²⁹ Экономика США. Под ред. В.Б. Сूपяна. – М. 2003. – С. 60-75

ши ва улардан амалда фойдаланиш давлат ва жамият ўртасидаги боғланишга, фуқароларнинг сиёсий онгини оширишга ва сиёсий гуруҳлар, партиялар фаолиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Замонавий технологиялар ютуқларидан унумли фойдаланиш давлатнинг иқтисодий жиҳатдан юксалишига, унинг саноатни ривожлантириш асосида сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқиши ва халқаро бозорда ўз ўрнини мустаҳкамлашга кенг имкониятлар берди.

Шу билан бирга, ахборот технологияларининг ривожланиши натижасида қатор салбий оқибатлар юзага келди. Ривожланган мамлакатлар билан бошқа давлатлар технологик ривожланганлик даражаси ўртасидаги катта фарқни юзага келиши натижасида улар ўртасида “имкониятлар тақсимоти”нинг бузилиши ахборот-коммуникацион технологиялари ривожланишининг бундай оқибатларидан бирига айланди.

Жаҳон ахборот-коммуникация тизимининг жадал суръатлар билан ривожланиши ва умумий маълумотлар тўпламининг кенгайиши, халқаро аренада радикал фаолият олиб бораётган акторларнинг замонавий ахборот технологияларидан ўз манфаатлари йўлида кенг фойдаланиш имконини яратди. Улар томонидан “ахборот куроли”дан мафкуравий ва психологик таъсир этишда самарали фойдаланишга ҳамда шу йўл билан рақиб томонининг иродасини синдиришга ҳаракатлари кузатилади³¹.

Коинот технологиялари, ахборот-коммуникацион технологиялар соҳасида эришилган ютуқлардан унумли фойдаланган ва бу соҳада миллий дастурларни ривожлантиришга эришган давлатлар глобаллашув шароитида юзага келган янги имкониятлардан фойдалана олмақдалар. Улар халқаро миқёсда юз бераётган сиёсий ва иқтисодий жараёнлардан ўзларининг миллий манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда фойдаланиш билан бирга, глобаллашув жараёнининг салбий таъсирини нейтраллаштириш борасида самарали механизмларни яратишга эришмоқдалар. Бир томондан, фан ва технологиялар ютуқлари давлатнинг ривожланиши ва инсоният олдида турган долзарб муаммоларни ечишга қаратилса, иккин-

³¹ Мунавваров М.З. Императивы внешней политики Республики Узбекистан в условиях глобализации и информатизации международных процессов. Дисс... канд. полит. наук. - Т.: УМЭД, 2007. - С. 70

чи томондан, улар ҳарбий ва сиёсий соҳадаги мақсадлар йўлида ишлатилади. Бунга яққол мисол тарихида ядро технологиялари ривожланиши мобайнида кузатилаётган қарама-қаршиликларни келтириш мумкин.

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти диққатини жалб этиб турган Эрон давлатининг ядровий дастури атрофидаги кучли тортишувлар фан ва технологиялар ютуқларидан фойдаланишнинг минтақавий ва глобал хавфсизликка кучли таъсири ва халқаро муносабатларда муҳим ўрин тутишини яна бир бор кўрсатмоқда.

Замонавий технологияларнинг ривожланиши жараёни кўплаб олимларнинг илмий изланишларида ўз аксини топган. Уларнинг қарашларида ушбу жараёнда асосий ҳаракатлантирувчи куч сифатида бир-биридан фарқ қилувчи турли омиллар келтирилади.

Биринчи гуруҳ олимлари фан ва технологиялар ривожланишининг асосий сабабини совуқ уруш давридаги давлатлар ўртасида олиб борилган ҳарбий-техника соҳасидаги устунликни эгаллаш учун кураш деб изоҳлайдилар.

Ахборот технологияларининг ривожланишида юз берган кучли ривожланиш қуролланиш пойгасинининг тўлқини асосида юз берди. Фантастик истиқболга эга бўлган Интернет тизими АҚШнинг собиқ президенти Р.Рейганнинг ракеталарга қарши миллий тизим яратиш дастурининг маҳсулидир. Бу дастур доирасида жанговор глобал тизимнинг тўлақонли фаолиятининг асосий шартларидан бири сунъий йўлдошлар ёрдамида маълумот алмашишни йўлга қўйишни талаб этар эди³².

Бундай қарашларни украиналик олимлар А.Голобуцкий ва О.Шевчукларнинг илмий ишларида кўриш мумкин. Уларнинг таъкидлашича, бундай изоҳлаш қанчалик “ноқулай” бўлмасин, фаол ҳарбий ҳаракатлар ахборот технологиялар ривожланиши учун энг яхши омилдир. Ҳарбий ҳаракатларда қанчалик кўп давлатлар жалб қилинса ахборот технологиялари ривожига шунчалик яхши имконият ярагади³³.

³² Михайлов Н.В. Научно-технический потенциал и оборонная безопасность // Независимое военное обозрение. - Москва, 2000. - №2. - С.37.

³³ Голобуцкий А. и Шевчук О. Судный век. Информатизация, глобализация, терроризм и ближайшее будущее человечества. - Киев: Атлант, 2001. - С. 187.

Украиналик олимлар бундай қарашларини Интернет тизимининг АҚШ Мудофаа вазирлиги лойиҳаси асосида туғилгани ва ҳарбий доираларда ахборот технологияларнинг асосий салоҳият сифатида баҳоланиши туфайли бу соҳадаги янги лойиҳаларнинг бажарилиши самарали ва қисқа муддатларда амалга оширилиши билан изоҳлайдилар.

Марказий Осиёда фан ва технологиялар ривожланишининг тарихий жиҳатлари ҳақида тўхталар экан, россиялик олим В.Ваганов бу соҳадаги ютуқларни собиқ Иттифоқ давлати раҳбариятининг илмий-технологик салоҳиятни географик тақсимланишидаги номуаносибликни тўғрилаш учун қилинган ҳаракатлари натижаси деб изоҳлайди. Ўтиш даврининг иқтисодий муаммолари институти ходимлари О.Шкаратана ва А.Гальчина фикрларини қўллаб-қувватлаган ҳолда, В.Ваганов қуйидаги жумлани келтиради: Минтақалар, хусусан “миллий республикалар” ўртасидаги технологик салоҳият тенгсизлигини бартараф этиш амалга оширилиши қийин бўлган догма эди. Бу стратегия регионлардаги халқларининг тарихий тажрибаси ва маданиятини ҳисобга олмаган ва юқоридан берилган кўрсатмаларга асосланган бўлгани сабабли илмий-техникавий томондан орқада қолган ўлкаларда ўз натижасини бера олмади. “Тенглаштириш” ғоясини амалга ошириш мақсадида Ўрта Осиёда ва Қозоғистонда кўплаб юқори технологияларга асосланган ишлаб чиқариш корхоналари қурилди. Уларнинг фаолиятини амалга ошириш учун Россиядан мутахассислар жалб қилинар эди. Бу бекорга сарф қилинган моддий ва инсон ресурслари бўлиб, Россияга катта зарар келтирди”³⁴.

Россиялик олимнинг бундай қарашларида Марказий Осиё минтақасида замонавий технологиялар ривожланиши жарёнига етарли даражада тўла баҳо берилмаганлиги кўриниб турибди.

Марказий Осиёда фан ва технологияларнинг ривожланиши, биринчи навбатда минтақада бир неча асрлар орқали ўтиб келаётган Мирзо Улуғбек, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий ва бошқа кўплаб буюк мутафаккир олимлар давридан ўтиб

³⁴ Ваганов А. В поисках научно-технической политики // Отечественные записки. – Москва, 2002. – №7. – С.17-19.

келаётган халқимизнинг илм-фанга бўлган муносабатлари ва катта қизиқиши ётади. Собиқ Совет Иттифоқ тизими эндигина оёққа тураётган даврда Марказий Осиё халқлари ичида етишиб чиққан, дунёнинг етакчи олимлари қаторидан жой олган ўзбек олимлари, механика фанлари соҳасида буюк кашфиётлар муаллифи М.Ўразбоев, Москва Давлат Университетида узоқ йиллар мобайнида фаолият олиб борган Х.Рахматулин ва бошқа олимларнинг жаҳон фанига қўшган муносиб ҳиссалари бу халқларнинг илмий салоҳиятининг юқори даражасини кўрсатди.

Бундан ташқари Марказий Осиё давлатларида мавжуд бўлган Фанлар Академиялари институтлари, Конструкторлик бюрolari ва илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаларида олиб борилган ишлар натижалари ҳам минтақада фан ва технологиялар ривожланганлик даражаси юқорилигини кўрсатади. Бу борада шуни таъкидлаш жоизки, собиқ Иттифоқ раҳбарияти сиёсатида миллий республикаларда фан ва технологиялар ривожлантиришга бўлган интилишга нисбатан улардан “хомашё захиралари” сифатида фойдаланишга бўлган мойиллик кучлироқ эди.

Глобаллашувнинг ва илмий-технологик ривожланишнинг нотекис жараёнлари давлатлар ўртасидаги номуаносибликни келтириб чиқишига сабаб бўлмоқда. Бир томондан, глобаллашув шароити дунё мамлакатларининг халқаро ҳамкорликка қўшилиши учун кенг имкониятлар берди. Аммо, иккинчи томондан, бундай имкониятлардан ҳамма давлатлар ҳам фойдалана олмаяптилар. Мамлакатларнинг илмий-технологик салоҳиятидаги фарқнинг ортиши, уларнинг замонавий технологиялар ютуқларидан иқтисодий ривожланиш мақсадида фойдаланиш имкониятларининг турли даражада бўлиши дунё тизими кутбланишининг кучайиб бориши яққол кўринмоқда. Бунинг натижасида баъзи давлатлар глобаллашув жараёнида тенг ҳуқуқли иштирок эта олмаслиги ва уларнинг ривожланиши бир неча ўн йилларга орқада қолиб кетиши мумкин. Бундай тенденциялар эса ўз навбатида халқаро муносабатларга салбий таъсир этади ва дунёнинг турли жойларида янгидан-янги кескинликлар манбаини келтириб чиқаради³⁵.

³⁵ Выступление зам. министра иностранных дел России Яковенко А.В. // Наука, технологии и международные отношения в эпоху глобализации: роль

Илмий-технологик салоҳиятнинг халқаро муносабатлардаги ўрни кўплаб давлатларнинг бошқа давлатларга нисбатан стратегик устунликни эгаллаш ва мунтазам сақлаши учун бўлган ҳаракатларида ҳам намоён бўлади. Масалан, ҳозирги пайтда АҚШ юқори технологияларнинг ривожланиши ҳисобига ўзининг стратегик устунлигини сақлашга ҳаракат қилмоқда ва миллий хавфсизликни таъминлашнинг янги “технологик” поғонасига ўтди. Бунинг яққол намунаси – АҚШнинг ракеталарга қарши миллий тизимни яратиш бўйича дастури бўла олади. Бу илмий ва технологик инқилобнинг навбатдаги поғонаси бўлиб, ривожланишнинг асосий манбаи сифатида қисқа муддатлар ичида амалга оширилаётган “технологик ечимлар” хизмат қилади³⁶.

Илмий-технологик салоҳиятнинг “глобал сиёсий харита”нинг шаклланишдаги роли ҳақида фикр юритиб, кўпчилик олимлар ушбу омилнинг дунёда турли хил сиёсий блоklar келиб чиқишига ҳам замин яратишини таъкидлайдилар. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги дунёда юз бераётган сиёсий ва иқтисодий жараёнлар бу давргача бўлган жараёнлардан тубдан фарқ қилишини инкор этиб бўлмайди. Ядро асрида дунё халқларининг бир-бирига гаровга тушиб қолиши натижасида сиёсий ва иқтисодий жараёнларнинг тинчлик шароитида юз бериши тақозо этилди. Бунинг натижасида “совуқ уруш” даврида ғарб давлатлари ушбу ҳолатдан ташқарида амалга оширилиши қийин бўлган кўринишдаги бирлашишга эришдилар. Ҳамкорликнинг устунлигини ҳис қилган давлатлар томонидан совуқ уруш тугагандан кейинги даврда ҳам яратилган бирлашувларнинг кўринишлари сақлаб қолинди³⁷.

Халқаро ҳамкорликни ривожлантириш учун янги имкониятлар очилмоқда. Давлатлар қатта миқёсга ва шиддатли характерга эга бўлган, алоҳида давлатнинг техникавий ва молиявий имкониятлари билан ечилиши мураккаб бўлган инновацион лойиҳалар атрофида образований и инноваций: Сборник материалов научно-практической конференции. 24 апреля 2006. – Москва: МГИМО, 2006. – С. 14.

³⁶ Шаравин А.А. Высокие технологии и безопасность государства // Космос. Информация. Новые технологии. – Санкт-Петербург, 2002. – №4. – С.31-38.

³⁷ Иноземцев В.Л. [Переосмысливая грядущее]. Крупнейшие американские ученые о современном развитии // Мировая экономика и международные отношения. – Москва, 1998. – № 11. – С. 5-26.

фида бирлашмоқдалар. Асосида ҳарбий-техникавий эмас, балки илмий-техникавий тамойиллар ётган янги халқаро альянслар вужудга келмоқда. Халқаро муносабатларнинг шаклланишида технологик салоҳиятнинг ўрни, ривожланган индустриал мамлакатлар томонидан икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорлик асосида юзага келаётган халқаро технологик альянсларда ҳам ўз аксини топмоқда. Халқаро технологик альянси турли давлатлар илмий – техникавий тадқиқот ташкилотларининг бирлашиши асосида шаклланади.

Технологик альянсининг асосий фаолияти ҳарбий ва тинчлик мақсадларида амалга оширилиши керак бўлган мураккаб масалаларни илмий-технологик ҳамкорлик асосида ечишга қаратилади.

Халқаро технологик альянслар мисолига ҳозирги пайтда фаолият олиб бораётган АҚШ ва Буюк Британия давлатларининг халқаро ташкилотини келтириш мумкин. Ушбу консорциумга АҚШнинг IBM, BBN Technologies, Boeing, Honeywell ва Applied Research Associates ва Буюк британиянинг IBM, LogicaCMG, Roke Manor Research, Systems Engineering and Assessment каби компаниялари қиради. Бундан ташқари икки давлат томонидан ташкил этилган альянс АҚШ ва Буюк Британияда жойлашган 20 дан ортиқ етакчи университетларни ҳам ўз таркибига олади.

Инсоният олдида турган қатор долзарб муаммоларнинг мавжудлиги ва янги-янги масалаларнинг пайдо бўлиши дунё мамлакатларининг фан ва технологиялар соҳасида кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантиришини тақозо этади.

Агар ХХ асрининг иккинчи ярмида халқаро муносабатларнинг таркибини аниқловчи омил сифатида ядро технологиялари ютуқлари қаралган бўлса, ҳозирги вақтда асосий омил ролини ахборот-коммуникацион технологиялар, биотехнологиялар ва нанотехнологиялар доирасидаги илмий-технологик инқилоб эгаллади. Бу, албатта халқаро сиёсатга кейинги бир неча ўн йиллар мобайнида сезиларли даражада ўз таъсирини кўрсатади.

Маълумотлар оқими миллий доиралардан ташқарига чиқиб, халқаро маълумотлар тўшламига қўшилади. Бу жараённи юз беришида коммуникация тизимларида юз берган янги ютуқлар ва Қои-

нот орқали маълумотлар узатиш услублари сезиларли даражада имконият берди³⁸.

Ҳозирги куннинг компьютер ва телекоммуникация тизимлари глобал миқёсга эга бўлган ҳодисадир. Ишонч билан таъкидлаш мумкинки, бундай тизимлар дунёнинг сиёсий харитасига қайта ранг бериб, геосиёсий кучлар марказлари ўртасидаги муносабатларни ўзгартира оладилар³⁹.

Илмий-технологик салоҳият давлатлар ўртасида ўта нотекис тақсимланган. Замонавий технологияларнинг асосий қисми унчалик катта бўлмаган рўйхатга кирувчи давлатлар томонидангина яратилади ва бу давлатлар доираси “саноати ривожланган мамлакатлар” тушунчасини юзага келтирди. Бу ерда замонавий технологияларнинг яратилишини таъминлашга имконият берувчи эмас, балки замонавий технологиялар асосида товарлар ва хизматлар яратиш илмий-техникавий салоҳият тўплаш борасидаги натижалар катта аҳамият касб этади⁴⁰.

Бугунги кунда глобал масштаблардаги оқибатларга олиб келиши мумкин экологик муаммоларни, хусусан Ер атмосферасида ўртача ҳароратнинг кўтарилиши натижасида юзага келаётган муаммолар, ер ва сув захираларининг деградация жараёнлари натижасида сифатининг бузилиши, азон қатламининг сийраклашуви натижасида туғилаётган янги таҳдидларнинг олдини олишни алоҳида битта давлат томонидан амалга ошириб бўлмайди ва бу борада кўп томонлама илмий-техникавий ҳамкорликни ривожлантириш талаб этилади. Бундай муаммолар қаторига яна бошқа кўплаб мисолларни киритиш мумкин.

Масалан, ҳозирги кўплаб давлатларда энергетикага бўлган талаб жадал суръатларда ошиб бораётган бир шароитда, муқобил энергетика манбаларни яратиш ва улардан кенг фойдаланиш дунё ҳамжамияти олдидаги устувор вазифалардан бирига айланди.

Атом энергиясидан фойдаланишдан ташқари, жаҳоннинг

³⁸ Лебедева М.М. Современные технологии и политическое развитие мира: новые возможности и новые проблемы. // Международная жизнь. Москва, 2001. - № 2. - С. 45-53.

³⁹ Н.М Сирота, Основы геополитики. – Санкт-Петербург, 2001. - С. 88-95.

⁴⁰ Г.Кочетков. Наука и техника как факторы глобализации // Человек и труд.–Москва, 2001. - №10, С. 67.

етакчи олимлари Куёш ва юлдузларда мавжуд бўлган энергетика жараёнларини ўрганиш ва уларни амалда қўллаш йўли билан инсониятнинг энергияга бўлган талабларини қондириш устида илмий-техникавий ҳамкорлик асосида тадқиқотлар олиб бормокдалар. Европа Иттифоқи, Корея Республикаси, Ҳиндистон, Хитой, Россия ва АҚШ давлатларининг Халқаро экспериментал термоядровий реакторини (ХЭТР) яратиш лойиҳаси доирасидаги халқаро ҳамкорлик бунга яққол мисол бўла олади.

ХЭТР – еттита давлатнинг аъзолиги асосида амалга оширилаётган илмий тадқиқот лойиҳаси бўлиб, ядролардан термоядровий реакциялар йўли билан энергия ажратиб олиш технолгиясини яратиш ва шу йўл билан инсониятнинг энергетика соҳасидаги муаммоларини ечишга муносиб ҳисса қўшишни ўз олдида мақсад қилиб қўяди. Термоядровий реактор Франция шаҳрининг Кадарше шаҳрида 2016 йилгача ишга туширилиши режалаштирилган⁴¹.

2006 йилнинг 5 февralида Европа Иттифоқи ва Япония томонидан Японияда халқаро термоядровий экспериментал реактор яратиш лойиҳаси доирасида маълумотларни қайта ишлаш маркази яратиш тўғрисида”ги шартнома имзоланди. “Термоядровий энергияни ўрганиш халқаро маркази” деб расмий ном олган ташкилот Япониянинг Хонсю оролидаги Роккаасио посёлкасида барпо этилади. Илмий марказдан туриб Франциянинг Кадараш шаҳрида барпо этиладиган ХЭТРни суперкомпьютер ёрдамида масофадан бошқариш ва реакторнинг фаолияти параметрларига ўзгартириш киритиш мумкин бўлади. Марказни яратиш учун 770 миллион АҚШ доллари сарф этилиши кўзда тутилган бўлиб, унинг тўла ишга туширилиши учун 10 йил муддат керак бўлади⁴².

Қатор давлатларда фан ва технологиялар ютуқларидан нафақат иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш йўлида, балки миллий сиёсатнинг узуликсиз бўлаги сифатида ҳам фойдаланилмоқда. Хусусан, Америка Қўшма Штатларининг ташқи сиёсати стратегияси

⁴¹ Хольткамп Н. Международный экспериментальный термоядерный реактор ИТЭР: будущее термоядерной энергетики // Глобальные проблемы (Э. Журнал), 2006. Октябрь. - С. 28-32.

⁴² ЕС и Япония подпишут в Токио соглашение о строительстве центра обработки данных по проекту ИТЭР. / Официальный портал федерального агентства промышленности РФ. – <http://www.minatom.ru>

режасида фан ва технологияларнинг ташқи сиёсат билан чамбар-час боғлиқлиги таъкидланади. Расмий ҳужжатларда таъкидланишича, Фан, технологиялар ва соғлиқни сақлаш муаммолари АҚШ Давлат департаменти ва унинг чет элларда жойлашган миссияларининг ташқи сиёсат соҳасидаги фаолиятида марказий ўрин тутиши керак⁴³.

АҚШ Давлат департаменти Котибининг Фан ва техника бўйича маслаҳатчиси Доктор Н.Неуритер, фан ва технологияларнинг давлат ташқи сиёсатидаги устуворлигини ва халқаро муносабатлардаги турли муаммоларни ечиш учун замонавий технологиялар соҳасида катта тажрибага эга бўлган мутахассисларни кенгрок жалб этиш зарурлигини таъкидлайди⁴⁴.

Кўплаб давлатларда, жумладан АҚШда, фан ва технологияларнинг ташқи сиёсатдаги роли етарли даражада баҳоланмай келаётган анъанавий дунёқарашлар ўрнини “глобалчилар”нинг халқаро дипломатияда бу йўналишнинг муҳим ўрин тутишини таъкидловчи қарашлари эгалламоқда⁴⁵.

Фан ва технологиялар ривожининг халқаро ҳамкорлик асосида олиб борилишини тақозо этилиши келажакда ушбу соҳадаги етакчи ролни қатор давлатлар ўртасида тенг тақсимланишига олиб келади⁴⁶.

Илмий-технологик салоҳиятнинг халқаро муносабатларда тутган ўрнини ҳозирги вақтда жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган ахборот технологиялар мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Окинава Хартиясида таъкидлангидек, ахборот технологиялар ривожланаётган мамлакатлар учун катта имкониятлар очиб берди. Мавжуд салоҳиятларини керакли мақсадларга йўналтиришга эришган мамлакатлар ўзларининг инфратизимларини ривожлан-

⁴³ US Strategic Plan for International Affairs. Официальный сайт Госдепартамента США: http://www.state.gov/stratplan_index.html

⁴⁴ N. Neureiter. Engineering and American Diplomacy // The Bridge. - Mel Horwitch, 2004. - № 2, P. 22-27.

⁴⁵ N. Neureiter. Science and technology in the Department of State // Technology in Society. - N. Y., 2004. Vol 26. - № 2/3. - P.45-53.

⁴⁶ Дж. Аткинсон. Наука и Технология: Мост между культурами и странами // Э. Журнал. Глобальные проблемы. 2006 г. Октябр.

тиришлари мобайнида учрайдиган муаммоларни ечишда катта муваффақиятларга эришишлари кузатилади. Ҳозирги кунда қатор ривожланаётган мамлакатларнинг ахборот-коммуникацион технологиялар ютуқларидан қашшоқликни бартараф этиш, соғлиқни сақлаш муаммоларини ҳал этиш, электрон савдо ҳажмини кўтариш ва бошқа қатор устувор масалаларни ечишда унумли фойдаланишга эришаётганликларини қайд этиш мумкин⁴⁷.

Шу билан бирга, Хартияда таъкидланганидек, ахборот-коммуникацион технологияларининг жадал суръатларда ривожланишига мослаша олмаётган давлатлар ахборот жамият ва иқтисодиётда юз бераётган жараёнларда тўлақонли иштирок этишдан маҳрумдирлар. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бугунги кунда кўплаб давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва илмий-технологик салоҳиятини мустаҳкамлашнинг устувор масалалари қаторидан нанотехнологияларни ривожлантириш мустаҳкам жой эгаллади.

Яқин келажакда нанотехнологиялар ёрдамида янги материаллар яратиш асосида компьютер технологиялари, биотехнологиялар ва бошқа қатор соҳаларда мисли кўрилмаган кенг имкониятларга эришиш мумкинлиги кўплаб давлатларда кенг қамровли миллий дастурлар яратилишига замин яратди. Хусусан, 1999 йилда Японияда қабул қилинган “Огато” деб номланган нанотехнологияларни ривожлантиришнинг миллий дастури мамлакатнинг олий русумга эга бўлган қарорлари қаторидан жой олди.

Япония ҳукумати нанотехнологиялар соҳасида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар учун йилига 500 миллион АҚШ доллари миқдорида маблағ ажратмоқда⁴⁸.

Нанотехнологиялар ютуқларининг келажакига юқори баҳо берган ҳолда ўзининг узок муддатли миллий стратегиясини ишлаб чиққан давлатлар қаторига Америка Қўшма Штатлари киради. АҚШнинг 2000 йилда қабул қилинган “Миллий нанотехнологиялар бўйича ташаббус” деб номланган комплекс дастури АҚШ Дав-

⁴⁷ Окинавская Хартия глобального информационного общества // Дипломатический вестник. Москва, 2000. - № 8. - С. 52.

⁴⁸ М.А. Омаров. Нанотехнологии – последний шанс России // Российские вести. – Москва, 2004. – №11. – С.16.

лат департаменти томонидан XXI аснинг биринчи ярмида технологик салоҳиятнинг етакчи даражада сақлаб қолишга қаратилган самарали механизм сифатида тан олинган. АҚШ президенти хузуридаги Фан ва технологиялар бўйича маслаҳат қўмитасининг ҳисоботида таъкидланишича, “АҚШ ўзини нанотехнологиялар соҳасида иккинчи ўринга тушиб қолишга ҳаққи йўқ, деб ҳисоблайди. Нанотехнологиялар ютуқларидан самарали фойдалана олган мамлакат иқтисодий ва ҳарбий соҳаларда ҳам кейинги бир неча ўн йилликлар мобайнида кенг имкониятларга эга бўлади”⁴⁹.

Мамлакатнинг илмий-технологик салоҳияти юксалишида нанотехнологияларнинг муҳим ўрин тутиши Европа Иттифоқининг ривожланиш дастурларида ҳам ўз аксини топди. Итифоқ аъзоларининг бу борада олиб бораётган ўзаро ҳамжиҳатликдаги ҳаракатлари ЕИнинг 6-доиравий дастури асосида олиб борилмоқда. Дастур доирасида 2003-2007 йиллар мобайнида нанотехнологияларни ривожлантириш борасида амалга оширилиши керак бўлган илмий-тадқиқот ва лойиҳалаштириш ишлари учун 3,55 миллиард Евро ажратилиши режалаштирилган⁵⁰.

Сўнгги йилларда нанотехнологиялар соҳасида жиддий фаолият олиб бораётган давлатлар қаторига Хитой ҳам мустаҳкам ўрин эгаллади.

2001-2005 йилларни ўз ичига олган беш йиллик давлат режасида Хитой ҳукумати нанотехнологияларни ривожлантириш учун 300 миллион АҚШ долларига тенг бўлган маблағни ажратган бўлса, ҳозирги кунда қатор лойиҳаларнинг амалга оширилиши бўйича АҚШ ва ЕИ давлатлари даражасига чиқиб олди⁵¹.

Нанотехнологиялар ривожланиши давлатнинг ижтимоий, иқтисодий ва ҳарбий салоҳиятини мустаҳкамлаш билан бирга, мамлакатнинг интеллектуал салоҳияти ортишида ва талантли мутахас-

⁴⁹ Full Committee Markup - H.R. 364. http://science.house.gov/publications/hearings_markup_details.

⁵⁰ А.Н. Бойко. Опыт инновационного сотрудничества стран СНГ с ЕС // Проблемы и перспективы инновационного развития экономики: Материалы международной научно-практической конференции. – Ска-довск, 2007. – С. 67.

⁵¹ М.А. Ананян. У России еще остался шанс сохранить лидерство в сфере высоких технологий. // Вестник Дальневосточного отделения РАН. – Новосибирск, 2006. – С. 165.

сисларнинг чет элларга “оқимини” олдини олишда ҳам мустаҳкам замин яратди. Бугунги кунда нанотехнологиялар ривожланишига катта ишонч билан қараётган ва дунё бозорида наномаҳсулотнинг келажаги порлоқлигига шубҳасиз кўз тикаётган компаниялар сони кун сайин ошиб бормоқда. Сўнгги йилларда бу соҳада фаолият олиб бораётган компаниялар сони 16000 га етган бўлса, ҳозирги пайтда уларнинг сони йилига икки мартаба ортиши кузатилмоқда⁵².

Ўзбекистон Республикасида юқори технологиялар соҳасида интеллектуал ва технологик салоҳиятнинг юқори даражада эканлигини ҳисобга олган ҳолда, мамлакатнинг нанотехнологияларни ривожлантириш бўйича миллий дастурини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ҳамкорликнинг истиқболли йўналишлари қаторига нанотехнологиялар ютуқлари асосида компьютер технологиялари, хусусан микросхемалар ишлаб чиқиш каби йўналишларни киритиш мумкин.

Шу билан бирга Ўзбекистон Республикасида замонавий технологиялар, хусусан ахборот технологиялари ва нанотехнологиялар соҳасини ривожлантириш мақсадида хорижий инвесторлар учун қўшимча имтиёзлар бериш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

1.3. Марказий Осиё давлатларининг инновацион сиёсати ва модернизация жараёнлари

Марказий Осиё давлатлари, хусусан Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳаларда амалга оширилиши керак бўлган ислоҳотларнинг замонавий талабларидан келиб чиққан ҳолда замонавий фан ва технологияларни ривожлантиришга бўлган эътибор сезиларли даражада кучайди.

Ўзбекистон Республикасида Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 3 августда қабул қилган 360-сонли қарорига асосан Фан ва техника Давлат қўмитаси (ФТДК) ташкил этилди.

Қўмитага мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантирилишига йўналтирилган фан ва техника сиёсатини шаклланди.

⁵² Бойко А.Н. Опыт инновационного сотрудничества стран СНГ с ЕС // Проблемы и перспективы инновационного развития экономики: Материалы международной научно-практической конференции. – Ска-довск, 2007. – С. 67-69.

тириш ва амалга ошириш вазифаси юклатилди. Ўз фаолиятида ФТДҚ илмий-техник ривожланишнинг устувор йўналишларини аниқлаш, унинг моддий-техник базасини яратиш, илмий-тадқиқот институтлари, марказлар ва олий ўқув юрглари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда мамлакатнинг бошқа давлатлар билан илмий-техник халқаро ҳамкорлигини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш каби устувор масалалар устида иш олиб борди.

Мустақилликнинг биринчи йилларидан ФТДҚ ва Ўзбекистон Фанлар Академияси томонидан олиб борилган сай-ҳаракатлар ўзбек олимлари ва мутахассисларининг кўплаб йирик халқаро илмий дойиҳаларда фаол қатнашиб, АҚШ, Европа Иттифоқи, Япония, Хитой, Россия, Ҳиндистон ва бошқа қатор давлатлар олимлари билан халқаро илмий-техник ҳамкорликни ривожлантиришлари учун кенг имкониятлар берди.

Бугунги кунда Республиканинг илмий-тадқиқот институтлари ва марказлари Европа Иттифоқининг ИНТАС халқаро ассоциацияси, ГФРнинг Академик алмашувлар хизмати (ДААД), Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ҳиндистондаги Коинот фанлари ва технологиялари ўқув маркази дастурларида фаол иштирок этмоқдалар.

Замонавий технологияларни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини аниқлаш ҳамда унинг асосида илмий-технологик салоҳиятни юксалтириш борасида Ўзбекистон қатор давлатлар билан ҳамкорликни амалга оширди. Бундай ҳамкорлари қаторига Россия, Хитой, Ҳиндистон ва Европа Иттифоқи (ЕИ) мамлакатлари киради. Мустақиллик йилларида ҳамкор давлатларнинг илмий марказлари иштирокида иқтисодий ривожланишнинг долзарб муаммоларини ечишга қаратилган бир қатор қўшма лойиҳалар ишлаб чиқилишига эришилди, ҳамкорликда муҳим аҳамиятга эга бўлган қатор илмий – амалий семинарлар, конференциялар ўтказилди ҳамда мутахассисларнинг малакасини оширишнинг тажриба аламашиш орқали амалга ошириш йўлга қўйилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ахборот технологияларини ривожлантиришнинг самарали ҳуқуқий ва меъёрий механизмлари яратилишига алоҳида эътибор берилди. Давлатнинг ахборот технологияларни ривожлантириш сиёсатининг асосий

йўналишлари сифатида фуқароларнинг маълумот олиши ва тарқатиш эркинлигини таъминлаш, мамлакатда ягона ахборот тизимини яратиш, ахборот технологиялари воситаларини ишлаб чиқаришни ривожлантириш, компьютер дастурлари яратиш борасида фаолликни ошириш, ахборот технологиялари соҳасида етук мутахассислар тайёрлаш ва бошқа қатор вазифалар қаралади⁵³.

Шу билан бирга, мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида ислохотларининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларида жадал равишда кенг амалга оширилиши ўз навбатида фан ва технологиялар соҳасидаги стратегияни ўзгартиришни талаб эта бошлади. Бу эса, ўз навбатида, бу соҳада ислохотлар амалга оширилишини тақозо этди.

Вазирлар Мақкамасининг 2002 йил 4 март куни қабул қилинган 77-сонли қарори билан ФТДҚ фаолияти тўхтатилиб, унинг вазифалари Вазирлар Мақкамаси қошида барпо этилган Фан ва техникани ривожлантиришни мувофиқлаштириш кенгашига топширилди. Кенгашнинг ижроия органлари сифатида Фан ва технологиялар маркази (ФТМ) ҳамда Илмий ва инвестиция лойиҳаларининг таҳлили бўйича кенгаш иш юрита бошлади.

Амалга оширилган ислохотлар натижасида фан ва технологиялар соҳасидаги лойиҳаларнинг давлат дастурлари доирасида грантлар асосида амалга оширилиши йўлга қўйилди. Бу ишлар маълум даражада ўз натижаларини бериши билан бирга, фан ва технологияларни ривожлантириш соҳасида қатор камчиликлар юзага кела бошлади. Булар қаторига илмий-тадқиқот марказларининг ишлаб чиқариш корхоналари билан ҳамоҳангликда ишламаслиги, катта аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларни амалга оширишда вазирликлар, идоралар ва жойдаги органларнинг фаол қатнашмаслиги ҳамда лойиҳаларни молиялаштириш тор доирадаги экспертлар қарори билан оширилиши киради.

Мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши учун амалга оширилган ислохотлар фан ва технологиялар соҳасидаги бу камчиликларни бартараф этишни тақозо этди.

⁵³ Закон Республики Узбекистан от 11.12.2003 г. N 560-II «Об информатизации». Официальный сайт Узбекского Агентства Связи и информатизации: <http://www.aci.uz/ru/letopis/>

Бу камчиликларни бартараф этиш мақсадида қатор амалий ишлар қилинди. 2006 йили Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Мувофиқлаштириш кенгаши ва унинг ижроия органлари фаолияти тўхтатилиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Фан ва технологиялар ривожланишини мувофиқлаштириш кўмитаси ташкил этилди. Фан ва технологиялар соҳасида олдинга кўйилган мақсадлар асосида яратилган янги кўмита олдинга фан ва технологияларнинг устувор йўналишларини аниқлаш, илмий-тадқиқот институтлари, лойиҳалаштириш ва конструкторлик бюрolari, олий ўқув юртлари илмий бўлимлари фаолиятини мувофиқлаштиришни таъминлаш ҳамда илмий тадқиқотларни амалга ошириш ва уларнинг натижаларини ҳаётга татбиқ этиш каби вазифалар кўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йилда қабул қилинган “Фан ва технологиялар ривожланишининг координацияси ва бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорида сўнгги йиллар мобайнида илмий тадқиқотлар натижаларини ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги ролини ва мамлакатнинг демократик янгилинишидаги ҳиссасини ошириш борасида жиддий ишлар амалга оширилганлиги қайд этилган. Қарорда таъкидланишича, 25 та фундаментал, амалий тадқиқотлар ва инновацион характерга эга бўлган илмий-технологик дастурлар асосида ишлаб чиқариш, энергетика, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳалардаги мавжуд долзарб муаммоларни ҳал этиш бўйича амалий ишлар олиб борилмокда⁵⁴.

Ўзбекистонда фан ва технологияларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ролини кучайтириш, илмий-технологик жараёнларни бошқаришни эркинлаштириш ҳамда илмий-тадқиқот институтлар ва марказлар фаолиятини такомиллаштириш борасида жиддий ишлар амалга оширилди.

Таъкидлаш жоизки, фан ва технологиялар ривожланишига бўлган эътибор Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим

вазирлиги тузилмасига вазирнинг фан бўйича муовини мақомида кўшимча бирлик киритилишида ёрқин намоён бўлиб, мамлакатнинг олий ўқув юртларида илмий тадқиқотлар олиб боришга янада катта имкониятлар яратишга қаратилган тадбир бўлди.

Ўзбекистон Республикаси олимлари ривожланган мамлакатлар олимлари билан замонавий технологиялардан тинчлик йўлида фойдаланиш борасида ҳам қатор лойиҳалар асосида ҳамкорликни амалга оширдилар.

Еврокомиссия томонидан қабул қилинган навбатдаги, VI доиравий дастур (VI ДД) сўнгги даврда Европа иқтисодиётида вужудга келган йирик илмий ва технологик муаммоларни ечишга қаратилган бўлиб, аввалги доиравий дастурлардан фарқли равишда аниқ иқтисодий, техникавий ва ижтимоий масалалар кўринишида шакллантирилган⁵⁵.

Украина Илмий-технологик маркази дастурлари доирасида 2002 йилда Ўзбекистон илмий марказларидан тақдим этилган илмий конверсия соҳасидаги 8 та мунтазам ва 2 та шەрикчилик лойиҳаларига 2 миллион АҚШ доллари ва 385 минг Евро миқдоридан грантлар ажратилди. Ушбу лойиҳалар ядро материаллари ва технологиялари хавфсизлиги, хусусан ФА Ядро Физикаси институтининг реактори хавфсизлиги ва химоясини кучайтириш, радиоизотопларни ишлаб чиқариш ва сертификация қилиш услубларини ривожлантириш, экологик тоза технологияларни ишлаб чиқиш, физика, астрономия, биология ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ҳамкорлик ишларини амалга оширишга қаратилди⁵⁶.

Ўзбекистон Республикасида юқори технологиялар, хусусан ахборот технологияларини ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг илмий салоҳияти даражаси мамлакатда мавжуд илмий-тадқиқот институтлари, ишлаб чиқариш бирлашмалари ва конструкторлик бюрolarининг фаоллиги билан чамбарчас боғланган. Ўзбекистон Фанлар Академияси ил-

⁵⁴ Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию координации и управления развитием науки и технологий» от 7 августа 2006г. Официальный портал государственной власти Республики Узбекистан: <http://www.gov.uz/en/content.scm?contentId=21685>

⁵⁵ Европа Иттифоқининг янги илмий-техникавий дастури - халқаро ҳамкорликни ривожлантиришдаги янги кадам. – <http://www.fpbnip.uzsci.net/uzb/>

⁵⁶ Халқаро илмий-техник ҳамкорликни ривожлантириш. Ўзбекистон Республикаси Фан ва технологиялар маркази 2003 йил ҳисоботидан.

мий-тадқиқот институтлари томонидан физика, математика, биология, материалшунослик, астрономия, кимё ва бошқа қатор йўналишлар бўйича амалга оширилаётган тадқиқотлар натижалари жаҳон фани ривожланишида алоҳида ўрин тутати.

Ўзбекистон ва Россия давлатлари томонидан Жиззах вилоятининг Зомин туманида барпо этилаётган 70 метр диаметрли радиотелескопнинг (РТ-70) яқин келажакда ишга туширилиши мамлакатнинг мавжуд илмий-технологик ва интеллектуал салоҳиятдан самарали фойдаланишга замин яратибгина қолмасдан, балки Ўзбекистон Республикасининг астрофизика бўйича дунё марказига айланишига ва мамлакатнинг халқаро илмий-техник ҳамкорлигини ривожлантириш учун ҳам мустаҳкам замин яратади.

Жаҳон миқёсида углеводородларга бўлган нархнинг кескин ортиб бориши, уларни экспорт ва импорт қилувчи давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви, ҳамда импорт қилувчи давлатларнинг энергетика мустақиллигини мустаҳкамлаш борасидаги фаол ҳаракатлари муқобил энергетика манбаларини ривожлантиришга бўлган эътиборни кучайишига олиб келмоқда. Бундай шароитда Ўзбекистонда муқобил энергетика манбаларидан, биринчи навбатда, Қуёш энергиясидан фойдаланиш имкониятларидан самарали фойдаланиш нафақат экологик, балки иқтисодий нуқтаи назардан ҳам ўзини оқлайди.

Мутахассисларнинг кузатиши бўйича, Ўзбекистон Республикасида бир йил мобайнида 260 кун қуёшли кун бўлиши қайд этилади. Қуёш энергиясидан фойдаланиш имконияти мамлакатнинг йиллик энергетикага бўлган эҳтиёжига нисбатан 4 марта кўп энергия ишлаб чиқиш учун етарли эканлиги аниқланган⁵⁷.

Ҳозирги кунда Қуёш энергиясидан фойдаланиб, сув иситиш мосламаларини яратиш технологияси Ўзбекистоннинг «Фотон», «Энком» ишлаб чиқариш корхоналарида ўзлаштирилган бўлиб, мосламалар Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, «Ўзтрансгаз», «Ўзбекистон темир йўллари» агентликлари, Олмалик ва Навоий тоғ-металлургия комбинатлари ташкилотлари таркибидаги бўлимларда синовдан ўтказилмоқда. Қуёш энергиясидан самарали фойдаланишни йўлга қўйишда мамлакатнинг марказдан

⁵⁷ Наши дома согреет солнце. <http://www.gov.uz/ru/content.scm?contentId=12092>

узоқ ҳудудларида мини-электростанцияларидан фойдаланган ҳолда аҳоли пунктларини электр энергияси билан таъминлаш ўзининг катта самарасини беради.

Ўзбекистон Республикасида “Энергиядан рационал фойдаланиш тўғрисида”ги Қонун амалда бўлиб, 2010 йилгача бўлган давр учун махсус дастур ва Қуёш энергиясидан фойдаланиш бўйича миллий лойиҳа доирасида иш олиб борилди.

Ўзбекистонда муқобил энергия манбаларидан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадида биомассадан энергия олиш устида ҳам илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Мамлакатда биогаз технологияларини ривожлантириш бўйича махсус лойиҳа доирасида маълум амалий ишлар бажарилган ва махсус мосламалар амалда синаб кўрилмоқда.

Республиканинг қатор ҳудудлари иқлим шароитидан келиб чиққан ҳолда, мамлакатда гидроэнергетика соҳасини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилиши лозим. Углеводород захираларининг чекланганлиги, уларни ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш харажатларининг ортиб бориши муқобил энергия манбалари салоҳиятидан унумли фойдаланишни тақозо этади. Бундай шароитда халқаро илмий-техник ҳамкорликни ривожлантириш, ривожланган давлатлар тажрибаси асосида бу соҳадаги миллий дастурларин амалга ошириш бугунги куннинг устувор вазифалари қаторидан жой олиши керак.

Давлатнинг инновацион дастурлари шу мамлакатнинг интеллектуал ва иқтисодий имкониятларидан келиб чиқиб, давлатнинг миллий хавфсизлигини таъминлаш, унинг мустақил ривожланишининг устувор йўналишларини ҳисобга олган ҳолда, ҳамда унинг жаҳон ҳамжамияти ўртасидаги нуфузини мустаҳкамлашига қаратилган ҳолда амалга оширилиши зарур.

Мустақиллик йилларида ЮНЕСКО томонидан Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримовга “Абу Али Ибн Сино”, “Баробудур”, “Аристотель”, “Буюк ипак йўли” олтин медалларнинг тақдим этилиши Ўзбекистон раҳбариятининг фан, маданият ва маърифат соҳасини ривожлантириш борасида олиб бораётган чуқур сиёсатини яна бир бор аниқ кўрсатади.

Марказий Осиё минтақасида етарли даражада катта илмий ва

технологик салоҳиятга эга бўлган давлатлар ўртасида Қозоғистон Республикаси алоҳида ўрин тутди.

Қозоғистон Республикасида коинот технологиялари ривожланиши, ўз навбатида, ахборот-коммуникация соҳасининг ривожланиши учун ҳам катта имкониятлар очиб бермоқда.

Туркменистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йилнинг 12 июнида Махтумқули номидаги Туркменистон Давлат Университетида ўтказилган кўчма мажлисида мамлакатда фан ва техника соҳаси ривожланишининг устувор масалалари муҳокама этилди. Туркменистон президенти Г.Бердимухаммедов томонидан туркман фани ривожланишининг устувор йўналишлари белгилаб берилди. Давлат раҳбарининг таъкидлашича, мамлакатда фан ва техника ривожланиши тизимида мавжуд ҳолатни тубдан ўзгартириш вақти келди. Туркменистон Президенти ҳузуридаги Фан ва техника бўйича Олий кенгаш таркибида Фан ва техника Жамғармаси ҳамда Олий Аттестация Комиссиясини ташкил этиш режалаштирилмоқда.

Шу билан бир қаторда, республикада фан ва техникани ривожлантириш мақсадида олий ўқув юрлари ва илмий-текшириш институтларида аспирантура ва докторантуралар ташкил этиш устида иш олиб борилмоқда. Президент Г.Бердимухаммедов томонидан Фан ва техника бўйича Олий Кенгашга қисқа муддатлар ичида мамлакатнинг илмий ва ўқув марказларини Интернет тизимига улаш бўйича махсус лойиҳа ишлаб чиқишни тайинлади.

Қўйилган вазифаларни амалга ошириш ва ҳаётга татбиқ этиш мақсадида давлат раҳбари томонидан “Туркменистонда илмий тизимни такомиллаштириш” ва “Туркменистон Фанлар Академиясининг фаолияти ҳақида”ги қарорлар қабул қилинган. Бу ҳужжатларга асосан Фан ва техника бўйича Олий Кенгаш олдида, мамлакатнинг кўзга кўринган олимларини давлатнинг илмий-техникавий сиёсатини шакллантириш ва уни ҳаётга татбиқ этишга жалб этиш вазифаси қўйилган.

Олий Кенгаш билан янги ташкил этилаётган Фанлар Академиясининг ҳамкорлиги асосида Туркменистоннинг илмий-техникавий сиёсатини шакллантириш, фундаментал тадқиқотларни амалга ошириш, мамлакатнинг илмий-технологик салоҳиятини ривожлантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, илмий-техника-

вий халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, фан ва технологиялар ютуқларини ҳаётга татбиқ этиш каби катта аҳамиятга эга бўлган вазифаларни бажариш ётади.

Тожикистон Республикаси Фанлар Академияси 20 та илмий-тадқиқот институтлари, Помир филиали, Жўжанд Илмий маркази, Хатлон илмий-тадқиқот маркази ҳамда бошқа қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилаётган марказларни ўз ичига олади. Тожикистон ФА физика-математика, кимё ва геология, биология ва тиббиёт ҳамда гуманитар фанлар бўйича йўналишларга эга⁵⁸.

Академиянинг “Физика-математика, кимё ва геология” бўлими тузилмасига Математика институти, С.У.Умаров номидаги Физика-техника институти, В.И.Никитин номидаги Кимё институти ҳамда Геология, зилзилабардош қурилишлар ва сейсмология институти қиради.

Фанлар Академиясининг Биология ва тиббиёт бўлимига Ботаника, Е.Н.Павловский номидаги Зоология ва паразитология, Ўсимликлар физиологияси ва генетикаси, Гастроэнтерология, Х.Ю. Юсуфбеков номидаги биология институтлари қиради.

Академиянинг Ижтимоий фанлар бўлими А.Рудакий номидаги Тил ва адабиёт, Шарқшунослик ва ёзма мерослар, А.Дониш номидаги тарих, археология ва этнография, Фалсафа ва ҳуқуқ, Иқтисодиёт, Гуманитар фанлар институтларини бирлаштиради.

Тожикистон Фанлар Академияси Президиуми қошида Аҳолини ўрганиш маркази, Илмий-тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш бўйича кенгаш, Атамалар бўйича қўмита, Илмий кадрларни тайёрлаш бўлими, “Дониш” нашриёти, Индира Ганди номидаги Марказий илмий кутубхона фаолият юритади.

Тожикистон Фанлар Академияси 2006 йилнинг октябрь ойидан бошлаб мамлакатдаги Еврокомиссия ваколатхонаси билан биргаликда энергия ишлаб чиқишнинг муқобил вариантларини ривожлантириш бўйича қўшма лойиҳа доирасида ҳамкорлик олиб бормоқдалар.

Мазкур лойиҳа ўз олдида қуйидаги мақсадларни қўяди:

- аҳоли турмушининг ижтимоий ва кундалик даражаларини яхшилаш учун муқобил энергия захираларини ривожлантириш

⁵⁸ Научная Структура и деятельность Академии Наук РТ. Официальный сайт АН РТ – <http://www.ant.tj/m17.htm>

асосида электр қуввати ва иссиқлик қуввати ишлаб чиқариш борасида истиқболли технологияларнинг кенг қўлланишига ёрдам бериш;

- аҳолининг қуёш иссиқлик қувватидан кенг фойдаланиш имкониятларидан хабардорлигини ошириш;
- мамлакатда қуёш энергиясидан фойдаланган ҳолда сув иситиш қурилмаларининг тарқалишига кўмаклашиш.

Қирғизистон Республикаси Миллий Академияси тузилмасида – ходимларнинг умумий сони 1883 кишидан иборат бўлиб, улар 26 та илмий-тадқиқот институтлари ва марказларида фаолият олиб борадилар. Республикада 1037 илмий ходим мавжуд бўлиб, улардан 140 киши фан доктори ва 324 киши фан номзодларидир. 2006 йилда Қирғизистон Фанлар Академияси томонидан 51 та лойиҳа бўйича илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Академия олимлари томонидан гуманитар, табиий ва техник фанлар соҳасида 14 илмий лойиҳанинг доирасида ишлар бажарилган. Илмий тадқиқотлар натижалари бўйича 2006 йилда 1048 иш нашр қилинган, улардан 279 таси чет элда, жумладан 37 монография ва 54 дарслик ва ўқув қўланмаси нашр қилинган, 29 та патент олинган⁵⁹.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, фан-техника тараққиёти ақлий фаолиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан муҳофазалашни талаб қиладиган сифат жиҳатидан янги маҳсулотлар яратилишига олиб келди. Муаллифлик ҳуқуқлари ҳозирги вақтда муаллиф фаолият кўрсатадиган муассасанинг ҳужжатлари билан муҳофаза қилинади. Лекин бу маҳсулотлар жамиятимиз иқтисодий фаровонлигининг асосини ташкил этиши ва унинг имкониятларини белгилаши муносабат билан муаллифлик ҳуқуқларини янада кучлироқ ҳуқуқий муҳофазалаш талаб этилади⁶⁰.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, давлатнинг фаол илмий-техник сиёсати умумдавлат стратегиясининг ажралмас қисмидир. Ўтиш даврида давлат томонидан фан ва технологиялар ривожланишига берилган эътибор давлатнинг келажагида муҳим аҳамият касб этади ва акс ҳолда ўн йиллар

⁵⁹ Национальная академия наук Кыргызской Республики. <http://www.nas.aknet.kg/structure.htm>

⁶⁰ Муминов Н.А. Фан-техника тараққиёти ва бозор иқтисодиёти. Тошкент оқшоми газетаси. 1992 й. 10 ноябрь.

мобайнида вужудга келган илмий-технологик салоҳият қисқа вақт ичида йўқотилиши мумкин.

Биринчи боб бўйича умумий хулосалар

Замонавий фан ва технологияларнинг шиддат билан ривожланиши жаҳон ҳамжамияти учун иқтисодий ва ижтимоий ривожланишда катта имкониятлар бериш билан бирга, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда ҳам муҳим ўрин эгаллаши қатор омилларда яққол кўринади.

Глобаллашув шароитида замонавий технологиялар ривожланишининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий характерга эга бўлган оқибатлари ривожланган давлатлар билан инсониятнинг қолган қисми ўртасида “технологик” фарқни юзага келтирди. Бу эса, ўз навбатида, маълум бир давлатлар томонидан кенг миқёсда ўзларининг сиёсатларини тарғиб этишга, натижада глобал сиёсий турғунликни бузилиши ва дунё сиёсий тартибининг ўзгаришига олиб келишга замин яратди. Илмий-технологик ривожланишнинг “нотекис” жараёнлари давлатлар ўртасидаги номутаносибликни келтириб чиқишига замин яратди.

Бундан ташқари, глобаллашув шароити дунё мамлакатларининг халқаро ҳамкорликка қўшилиши учун кенг имкониятлар берса-да, давлатлар илмий-технологик салоҳиятидаги фарқ сабабли бу имкониятлардан ҳамма давлатлар ҳам фойдалана олмаяптилар. Бунинг натижасида баъзи давлатлар глобаллашув жараёнида тенг ҳуқуқли иштирок эта олмаслиги ва уларнинг ривожланиши бир неча ўн йилларга орқада қолиб кетиши мумкин. Бундай тенденциялар эса, ўз навбатида, халқаро муносабатларга салбий таъсир этади ва дунёнинг турли жойларида янгидан-янги кескинликлар манбаини келтириб чиқаради.

Марказий Осиё давлатларида замонавий фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларини аниқлашда минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш муаммоларини ҳисобга олиш лозим. Бу борада яна таъкидлаш жоизки, минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик ҳолати учун мавжуд таҳдидлар ва чақириқларни олдини олишнинг илмий-техникавий ҳамкорлик

асосидаги самарали тизимини яратиш ҳам бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бирига айланди.

Хавфсизликни таъминлаш жараёни мураккаблиги бу соҳада айни бир пайтнинг ўзида қатор йўналишларда иш олиб боришни тақозо этади. Бундай таҳдидлар сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларнинг барчасига тегишли бўлиб, уларнинг бартараф этилиши минтақа давлатларининг мустақил ривожланишида ҳам муҳим ўрин тутати. Замоनावий технологиялар ривожланган бугунги шароитда, минтақавий хавфсизликни таъминлаш фанлараро ва парадигмалараро ёндашувларнинг умумий концепцияси асосида амалга оширилиши лозим. Минтақавий хавфсизликни таъминлашда “ташқи” таҳдидларни бартараф этиш билан бир қаторда ички муаммоларни баратараф этишга ҳам алоҳида эътибор қаратилиши лозим. Минтақа давлатларининг ички муаммолари умумий ҳолда умумминтақавий муаммоларни ташкил этади ва уларнинг ечими умумминтақавий хавфсизлик ва барқарорлик ҳолатини белгилашда катта аҳамият касб этади.

Шиддат билан кечаётган глобаллашув шароитида, Марказий Осиё мамлакатлари, хусусан Ўзбекистон Республикасининг илмий-технологик салоҳиятини ривожланган мамлакатлар даражаси қаторига кўтариш бугунги куннинг долзарб вазифалари қаторидан жой олди. Ушбу салоҳиятнинг юксалиши мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан мустақил ривожланишида муҳим аҳамият касб этиши билан бир қаторда, унинг жаҳон ҳамжамияти ўртасидаги обрўсини мустаҳкамлашга ҳам муносиб ҳисса қўшади.

II-БОБ. ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАР РИВОЖЛАНИШИ ШАРОИТИДА МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

2.1. Минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик муаммолари: геосиёсий вазият ва замоनावий таҳдидлар

Марказий Осиё минтақаси Евроосиё материғи марказида жойлашган ҳолда Ғарб билан Шарқни боғловчи ҳудуд сифатида стратегик аҳамиятга эга бўлган ҳудуд ҳисобланади. Унинг геосиёсий нуқтаи назардан қулай ўрни билан бирга катта миқдордаги табиий бойликларга, хусусан, углеводород захираларига эга бўлиши ташқи кучларни ўзига жалб этади. Бундай шароитда минтақа мамлакатларининг ташқи кучлар таъсири орбитасига тушиб қолмаслигини таъминлаш уларнинг бугунги кундаги устувор вазифалари қаторидан жой олди.

Марказий Осиё давлатлари мустақилликка эришгандан кейинги даврда минтақага нисбатан Россия, Хитой, АҚШ, ЕИ давлатлари, Япония, Эрон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа қатор давлатларнинг қизиқиши кескин кучайди. Бу давлатларнинг манфаатларини таҳлил этган ҳолда, уларнинг минтақага бўлган қизиқишларида турли кўринишдаги мақсадлар ётишини қайд этиш мумкин.

Хусусан, Марказий Осиё минтақаси *Россия Федерацияси* учун биринчи навбатда, ўзининг миллий хавфсизлигини таъминлашдаги стратегик аҳамиятга эга бўлган ҳудуд сифатида қаралади.

2001 йил 11 сентябрь АҚШдаги воқеалардан кейинги Вашингтоннинг халқаро терроризмга қарши кураш учун Афғонистонда олиб борган ҳарбий ҳаракатларининг Москва томонидан қўллаб-қувватланиши ҳам, ўз навбатида, Россиянинг миллий хавфсизлиги манфаатларидан келиб чиқади.

Шу билан бирга, Кремлнинг минтақадаги манфаатларида сиёсий ва иқтисодий омиллар, хусусан энергетика соҳасидаги кўзланган мақсадлар асосий ўрин эгаллайди. У минтақада ўзининг манфаатларини МДҲ, ШҲТ ва ЕИҲ ташкилотлари доирасида фаол иштирок этиш йўли билан ҳимоя қилишга ҳаракат қилади. Москва минтақа

давлатлари билан ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама муносабатлар олиб борар экан, минтақада Вашингтон ва Пекиннинг таъсири кучайишининг олдини олишга алоҳида эътибор беради.

Россия, Марказий Осиё минтақасида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларда асосий “ўйинчи” сифатида қолгани ҳолда, янги геосиёсий шароитдан келиб чиқиб ўзининг минтақага қаратилган стратегиясини ишлаб чиқаришга ҳаракат қилмоқда. Сўнгги йилларда Марказий Осиёда «Газпром», «Лукойл» ва бошқа қатор компанияларнинг фаоллашуви Москва учун минтақанинг энергетика сектори ва транспорт-коммуникация тизимларига нисбатан қизиқиши катталигини кўрсатади.

Марказий Осиё мамлакатлари, хусусан *Ўзбекистон Республикаси* билан муносабатларида минтақавий ривожланиш асосида барқарорликни таъминлаш Россиянинг минтақага нисбатан олиб бораётган ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Минтақавий хавфсизликни таъминлашда муҳим ўрин эгаллаган давлат сифатида Ўзбекистон билан узоқ муддатли шерикчилик муносабатларини ўрнатиш Россия учун алоҳида аҳамиятга эга. Россия ва Ўзбекистон муносабатларида илмий-технавий, маданий ва иқтисодий ҳамкорлик ривожланишига алоҳида эътибор берилмоқда. Икки томонлама ҳамкорликнинг яна бир асосий йўналишларидан бири энергетика соҳаси ҳисобланади.

Москванинг Марказий Осиё минтақасига қаратилган ташқи сиёсатида Қозоғистон Республикаси алоҳида ўрин тутгани ҳолда, минтақадаги етакчи ҳамкорлардан бири сифатида қаралади.

Россиянинг Тожикистон билан муносабатларида қарбий-сиёсий йўналишлар муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, Кремль Тожикистоннинг стратегик аҳамиятга эга бўлган энергетика тизимида қатта сармоялар билан иштирок этиб, бу соҳада ўзининг таъсирини кучайтиришга ҳаракат қилмоқда.

Марказий Осиёда Хитойнинг стратегик ва дипломатик манфаатларини шартли равишда унга йўналишга бўлиш мумкин.

Пекиннинг биринчи навбатдаги стратегик мақсади ХХР атрафида жойлашган қўшни давлатлар билан тинчлик ва тотувликни таъминлашдир. Бу борада Хитой ШХТ доирасида фаол иш олиб бориб, бу ташкилотни ўзининг бош мақсадига эришишнинг са-

марали механизми сифатида қарайди. Пекиннинг Марказий Осиё йўналиши бўйича ўз олдига қўйган мақсадлари каторига унинг минтақа давлатлари билан сиёсий ва иқтисодий ҳамкорликни кенгайтириш ҳам қиради.

XX асрнинг иккинчи ярмида Хитой ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари ўзининг миллий хавфсизлиги учун долзарб бўлган СУАРдаги таҳдидларни бартараф этиш бўлган бўлса, ҳозирги пайтда Пекиннинг Марказий Осиё минтақаси давлатлари билан олиб бораётган ташқи сиёсатида энергетика, савдо-иқтисодий соҳалардаги ҳамкорликни кучайтириш асосий вазифа сифатида қаралмоқда.

Хитой ШХТда фаол иштирокчи сифатида фаолият олиб бориши билан бирга минтақа давлатлари билан икки томонлама муносабатларга ҳам алоҳида эътибор бермоқда.

Хитойнинг Марказий Осиёдаги манфаатларига баҳо берар экан, Хитой-Евроосиё форумининг директори М.Орсмен келажакда минтақада Пекиннинг таъсири ортиб боришини башорат қилади.

Унинг фикрича, Пекин ўзининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун минтақада АҚШ томонидан Хитой учун таҳдид туғдириши мумкин бўлган фаолликни олдини олиш ва Россиянинг минтақада ягона кучли таъсирга эга бўлишини сусайтиришга ҳаракат қилади. М.Орсменнинг фикрича, Марказий Осиёда Москва, Пекин ва Вашингтон бир-бирларининг қарашларини ҳисобга олган ҳолда сиёсат олиб боришларига тўғри келгани ҳолда, уларнинг минтақадаги манфаатларида ўхшаш мақсадлар кўпроқ ётишини таъкидлайди⁶¹.

Ғарб олимларининг илмий қарашларида, Америка Қўшма Штатларининг Марказий Осиё минтақаси бўйича ташқи сиёсати стратегиясининг бир нечта йўналишлари аниқ келтирилади.

Улар қаторига Вашингтоннинг Марказий Осиё давлатларига ёрдам дастурларининг амалга оширилиши, минтақа давлатлари раҳбарлари билан алоқани кучайтириш учун ҳаракатлари, демократия ва инсон ҳуқуқлари бўйича интилишлари, бозор иқтисодиётини ривожлантиришда фаол иштирок этиши, минтақада хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда иштирок этиш, минтақа давлатлари-

⁶¹ Oresman M. Beyond the Battle of Talas: Chinas Re-emergence in Central Asia// In the Tracks of Tamerlane. Central Asia's Patsh to the 21 st Century. Eds. By D.L. Burghart, Th. Sabonis-Helf.-Washington, DC: NDU, 2004, pp.401-424.

нинг глобал бозорга бирлаштириш ва уларнинг энергетика сиёсатида АҚШнинг манфаатларини ҳимоя қилиши каби йўналишлар қиради⁶².

АҚШ Туркменистонни газ экспорт қилиш йўналишларини диверсификациялашга чақиради. АҚШ Давлат департаменти котибининг иқтисод, энергетика ва бизнес бўйича ёрдамчиси Д. Салливаннинг баёнига кўра, Туркменистондан Европага газ экспорти йўналишининг Россия ҳудудини четлаб ўтилиши, Европа Иттифоқининг ҳамкор сифатида гумон уйғотаётган Россияга бўлган “энергетик боғлиқ”лигини кучсизлантиради. Оқ Уй туркман газининг Эрон ва Россия давлатларини четлаб ўтган ҳолда, Афғонистон ва Покистон орқали Ҳиндистонга, Каспий денгизи туби ва Кавказ орқали Туркияга ва Европага юборилишини таклиф этади⁶³.

Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда ҳисобга олиниши керак бўлган таҳдидларни ўрганар эканмиз, уларнинг вақт билан боғлиқ бўлган ўзгариш динамикасини кузатишимиз мумкин. Таҳдидлар кучайши ёки сусайиши билан бирга, мавжудларидан фарқли бўлган янги кўринишдаги таҳдидлар юзага келиши минтақа давлатлари олдига янада жиддийроқ вазифаларни кўяди.

Афғонистонда тинчлик ва барқарорлик ўрнатилмаганлиги, расмий ҳукуматнинг мамлакат ҳудудларини назорат қилиш имкониятлари чекланганлиги Марказий Осиё ҳудудидан, хусусан Туркменистондан Ҳиндистонга ушбу давлат орқали ўтказилиши таклиф этилаётган лойиҳанинг амалга оширилиши эҳтимолини кескин камайтириб юборади.

Марказий Осиё мамлакатларининг глобал интеграциялашув жараёнида иштирок этиши, яъни уларнинг глобал иқтисодиётга қўшилишида Вашингтоннинг асосий манфаати бошқа кучли давлатларнинг бу йўналишдаги таъсирини камайтиришга қаратилганлиги фарб сиёсатчилари томонидан тан олинади.

2001 йилнинг 11 сентябрида АҚШда террорчи гуруҳлар томони-

⁶² Garnet Sh., Rahr A., Watanabe K. The New Central Asia. A Report to the Trilateral Commission: 54(October).- New York, Paris, Tokyo: The Trilateral Commission, 200.-79 p.

⁶³ Сигов Ю. Туркменский разворот. <http://www.analitika.org/article.php?story=20070804074109718>

дан амалга оширилган мудҳиш воқеалардан сўнг Марказий Осиёда катта кучлар – АҚШ, Россия ва Хитой давлатларининг таъсирлари нисбати сезиларли даражада ўзгарди.

Марказий Осиё мамлакатлари мустақилликка эришгач Россия, Хитой, АҚШ давлатларидан ташқари Европа ҳамжамияти давлатлари, Япония, Эрон, Ҳиндистон каби давлатларининг ҳам минтақа давлатлари билан икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорликка бўлган эътибори кучайди.

Марказий Осиё минтақасининг стратегик нуқтаи назардан муҳим ўринга эгалиги ва қатор бошқа давлатлар каби, Ҳиндистоннинг энергетика ресурсларига бўлган талабининг йилдан-йилга ортиб бориши, Дехли билан Минтақа давлатлари ўртасидаги ҳамкорликни янада кенгайтириш учун мустаҳкам замин яратди⁶⁴.

Япония ўзининг Марказий Осиё минтақасидаги фаоллигини ўзининг икки томонлама ва кўп томонлама муносабатлар, хусусан “Марказий Осиё плюс Япония” диалоги орқали намоён этмоқда. Токионинг мақсади ўзининг энергетика соҳасидаги устувор вазифалардан келиб чиқади.

Мутахассислар томонидан Марказий Осиёдаги геосиёсий аҳвол маълум даражада минтақада юз бераётган институтчионал жараёнлар ва Афғонистондаги ҳолат билан боғланганлиги таъкидланади.

Фарб мамлакатлари ҳарбий контингентларининг Марказий Осиёда пайдо бўлиши, Коллектив хавфсизлик тўғрисидаги Шартноманинг институтлаштирилиши ва унинг Коллектив хавфсизлик тўғрисидаги Шартнома ташкилотига айлантирилиши, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти доирасида ҳарбий-сиёсий омилнинг кучайтирилиши минтақада ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий-сиёсий барқарорликни қафолатлашга қаратилган, мураккаб тизимнинг шаклланиш бошлаганидан далолат беради⁶⁵.

Бугунги кунда Афғонистондаги ҳолат минтақавий таҳдидлардан

⁶⁴ Mani P. Central Asia: Pole of India // Asia Annual. 2003. Ed. By M.Singh. - New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003. – P. 84-96

⁶⁵ Эсенов М. Антитеррористическая кампания Запада в Афганистане и ее влияние на систему региональной безопасности в Центральной Азии // Российская Западная Сибирь и Центральная Азия: новая региональная идентичность, экономика, безопасность: Материалы международной научно-практической конференции. – Белокураха, 2002. С.24-27.

бири сифатда сақланиб қолмоқда. АҚШ ва уларнинг иттифокдошлари томонидан Афғонистонда олиб борилган ҳарбий ҳаракатлар бу мамлакатда сиёсий тизимни ўзгартирган бўлса-да, унинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишида бурилиш ясай олмагани ҳолда, наркобизнес соҳасида мавжуд муаммоларни бартараф этишда ҳам керакли натижаларга олиб келмади.

Ҳозирги пайтда жаҳон бўйича етиштирилаётган гиёҳвандлик моддаларининг 90 фоиздан зиёд қисми Афғонистонга тўғри келади. Афғонистон худудида юзлаб махсус жиҳозланган лабораторияларда опиумнинг қатта миқдори қайта ишланиб, героинга айлантирилмоқда. Қайта ишланган моддалар Россия, МДХ давлатлари, Европа, Жануби-шарқий Осиё худудларига етказилиб берилмоқда. Афғонистон ҳукуматининг расмий маълумотларига қараганда, мамлакат наркобизнесдан тушаётган даромад мамлакат ялпи ички даромадининг 60-80 фоизига тўғри келади.⁶⁶

Ачинарлиси шундаки, бу “даромад”, бир томондан актив фаолият олиб бораётган Афғонистон ҳукуматига қарши гуруҳларга мадад бўлса, иккинчи томондан, “Ал-Қоида” раҳбарлиги остидаги глобал миқёсда қўпуровчилик ишларини амалга ошираётган халқаро террорчи гуруҳларга янги имкониятлар бермоқда.

Мутахассислар томонидан Афғонистонда амалдаги ҳукумат ва хавфсизликни таъминлаш бўйича халқаро кучларга қарши ҳаракат олиб бораётган гуруҳлар фақатгина толиблар ва “Ал-Қоида” аъзоларидан ташкил топмаганлиги таъкидланади. Уларнинг қайд этишича, ҳарбий ҳаракатлар борган сайин диний ва миллий жиҳатлар касб этиб бормоқда. Ғарбнинг ва Афғонистон ҳукуматининг иқтисодий ночор ҳолатни ўзгартира олмаганлиги маҳаллий халқ ўртасида НАТО кучларига нисбатан салбий муносабат билан қарашига олиб келмоқда.⁶⁷

Умуман олганда, бугунги кунда Афғонистондаги вазият Марказий Осиё минтақаси хавфсизлик ва барқарорлиги ҳолатига жиддий равишда салбий таъсир этади. Афғонистондаги ҳолатни яхшилаш

⁶⁶ М.Панин. Афганским опиумным полям ничего не грозит? Почему США и их союзники не хотят бороться с наркобизнесом в Афганистане. — <http://www.pressuz.info/ru/content>

⁶⁷ Р.Махмудов. Центральная Азия как форпост макрорегиональной стабильности. Газета “Uzbekistan Today”. 22 декабр, 2006.

нафақат минтақавий хавфсизликни таъминлаш, балки Марказий Осиё мамлакатлари учун ушбу давлат орқали ўтиши мумкин бўлган халқаро транспорт-коммуникация тизими лойиҳасини амалга ошириш имконини беради.

Бугунги кунда халқаро ва минтақавий хавфсизликка таҳдид солаётган геосиёсий, геоиқтисодий жиҳатга эга бўлган таҳдидларидан ташқари, қўшни худудларда фаолият олиб бораётган террорчи гуруҳларнинг замонавий технологиялардан фойдаланишга ҳаракат қилаётганликлари ҳам жаҳон ҳамжамиятини ташвишга солмоқда.

Террорчи гуруҳларнинг ривожланган давлатларда ўрнашиб олган ҳолда фаолият олиб бориши ҳамда юқори технологияларни ўзлаштириб олишга бўлган интилишлари уларнинг ядровий материаллардан ўз режаларини амалга ошириш учун фойдалана олишлари мумкинлигини кўрсатади.

Россия Федерацияси ва Америка Қўшма Штаглари ташаббуси доирасида ядровий терроризмга қарши кураш “Глобал ташаббус”-га Ўзбекистон Республикасининг аъзо бўлиши, Республиканинг минтақавий ва халқаро хавфсизликни таъминлашдаги салмоғини янада оширади ва Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли худуд яратиш сиёсатини мантиқий давоми бўлиб хизмат қилади.

Геосиёсий ва геоиқтисодий вазиятдан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш жоизки, Марказий Осиёнинг янги геосиёсий майдонга айланиши минтақа давлатларидан уларнинг умумий манфаатларини ҳимоя қила оладиган ва илмий-технологик ҳамкорлик асосида шаклланган янги механизмларини яратишни талаб этади.

2.2. Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли худуд яратиш ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш истиқболлари

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб илм-фан ва технологияларнинг, хусусан, ядровий технологияларнинг ривожланиши давлатларнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиши учун кенг имкониятларни вужудга келтириши билан бир қаторда, глобал ва минтақавий хавфсизлик ҳамда барқарорликка ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсата бошлади. Илмий-технологик салоҳиятдан тинчлик йўлида фойдаланишнинг ижобий натижалари билан бир-

га, унинг ҳарбий ва стратегик мақсадлар учун ишлатилиш оқибатлари инсоният учун ўта жиддий муаммоларни юзага келтирди. Ядровий хавфсизликни таъминлашнинг самарали механизмларини яратиш бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти олдида турган энг долзарб вазифалардан бирига айланди.

Ядровий хавфсизликни таъминлашнинг меъёрий ва ҳуқуқий асосларини яратиш зарурияти сўнгги йилларда ядровий қуролга эга бўлган давлатлар сонининг ортиб бориши баробарида янада кучайди.

1998 йилнинг май ойида, Ҳиндистоннинг ядро қуролига эга бўлганлиги ҳақидаги расмий баёнотидан кейин икки ҳафта ўтгач, Покистон томонидан ҳам ядровий қурол яратиш борасидаги синовларнинг бошлаб юборилиши БМТнинг ушбу муаммога бўлган кучли эътиборини жалб этди.

1998 йилнинг 9 майида БМТ Хавфсизлик Кенгаши ўзининг баёнотида ҳар икки давлатнинг ядровий технологиялардан ҳарбий мақсадларда фойдаланиши билан боғлиқ равишда олиб бораётган ҳаракатларини қоралаб чиқди. Орадан бир ой ўтгач, шу йилнинг июнь ойида БМТ ХК Ҳиндистон ва Покистон томонидан ўзларининг ядровий дастурлари доирасидаги фаолиятини тўхтатиш ва синов ишларини давом эттирмаслик ҳамда бошқа давлатлардан бу мамлакатлар учун ўзларининг “ядровий режалари”ни амалга оширишга ёрдам бериши мумкин бўлган технологиялар ва материалларни экспорт қилмаслик талаби кўйилган махсус резолюцияси қабул қилинган эди⁶⁸.

Аммо, БМТ томонидан қабул қилинган резолюцияда кўрсатилган натижаларга эришилмади. Мутахассислар томонидан, БМТ Хавфсизлик Кенгаши резолюциясининг Ҳиндистон ва Покистон давлатлари томонидан тўла амалга оширилмаганлиги қайд этилиб, ҳужжат қабул қилингандан кейинги даврда унинг бажарилиши учун давомий назоратнинг етишмаганлиги таъкидланади⁶⁹.

БМТ ХКнинг Эрон давлати билан олиб борган музокаралари

⁶⁸ Документ ООН. S/RES/1172(1998)06/06/1998

⁶⁹ А.Калядин. ООН и принуждение к нераспространению ОМУ: опыт, возможности, перспективы. // Мировая экономика и международные отношения. – Москва, 2007. – №4. – С. 4

натижалари ҳам ядровий хавфсизликни таъминлаш борасидаги мавжуд механизмларнинг бугунги кунга хос бўлган ўта мураккаб муаммоларнинг бартараф этилиши учун етарли даражада мукамал эмаслигини кўрсатмоқда.

БМТ ХКнинг глобал хавфсизликни таъминлаш борасида олиб борган тажрибаси шунини кўрсатадики, ҳозирги пайтда асосий эътибор Кенгаш томонидан қабул қилинган резолюцияларнинг самарали бажарилишини таъминловчи механизмларни яратишга қаратилиши зарур. Глобал хавфсизликни таъминлашнинг мукамал механизмларини яратиш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг кучайтирилиши эса кўзда тутилган натижаларга эришиш учун етарли замин яратади.

Бу борада шунини таъкидлаш жоизки, глобал хавфсизликни таъминлашда кўп томонлама амалий дипломатик муносабатлар алоҳида ўрин тутади.

БМТ ХК бугунги куннинг энг долзарб муаммоларини ечишда асосий масъулиятни ўз бўйига олгани ҳолда, оммавий қирғин қуроллари (ОҚК) тарқалишининг олдини олиш борасида БМТга аъзо давлатлар томонидан олиб борилаётган амалий ишларда ҳам мувофиқлаштириш (координацион) марказ вазифасини бажармоқда.

БМТ ХКнинг бундай роли ҳозирги вақтда ОМҚ тарқалмаслиги талабларининг бажарилишини таъминлашга қаратилган кўп томонлама дипломатиянинг муҳим ютуқларидан бири ҳисобланади⁷⁰. Ядровий технологиялар тобора ривожланиб бораётган бир шароитда, глобал ва минтақавий хавфсизликни таъминлашда меъёрий-ҳуқуқий механизмларнинг яратилиши, шубҳасиз, алоҳида ўрин тутади.

Икки томонлама ва кўп томонлама қабул қилинган шартномаларни таҳлил этган ҳолда, ядровий хавфсизликни таъминлаш механизмининг таянч нуқталарини кўришимиз мумкин.

1963 йили собиқ Совет Иттифоқи, АҚШ ва Буюк Британия давлатлари томонидан “Ядро қуролини атмосферада, коинотда ва сув остида синашни тақиқлаш тўғрисида”ги шартнома имзоланди.

⁷⁰ А.Калядин. ООН и принуждение к нераспространению ОМУ: опыт, возможности, перспективы. // Мировая экономика и международные отношения. – Москва, 2007. – №4. – С. 4

1968 йилда имзоланган ва икки йилдан кейин кучга кирган “Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисида”ги шартнома (ЯҚТХШ) халқаро хавфсизликни таъминлашда алоҳида ўрин тутди.

Ядро қуролига эга бўлган қатор давлатлар бу шартномани имзолагач, улар ядро қуролини ва портловчи жиҳозларни бошқа давлатларга бермаслик, ядро қуролига эга бўлмаган давлатларда ядро қуроли ишлаб чиқишга ёки улар томонидан ядро қуролига эга бўлишга ёрдам бермаслик ва бошқа қатор масъулиятларни ўз зиммаларига олдилар.

1972 йилда “Ракетага қарши тизимларни чеклаш тўғрисида”ги шартнома ва “Стратегик ҳужум қуролларини чеклаш ҳақида вақтинчалик битим” каби ҳужжатлар имзоланди. Биринчи ҳужжатга асосан, АҚШ ва собиқ Совет Иттифоқи давлатлари ўзларининг ҳудудларида шартномада кўрсатилмаган жойларда ракетага қарши тизимларни яратмаслик мажбуриятини олган эдилар.

Ядровий қуролларнинг собиқ Совет Иттифоқи ва АҚШда катта миқдорда йиғилиб қолиши, нафақат бошқа давлатлар, балки ҳар иккала давлат раҳбарларини ҳам мавжуд муаммога жиддий эътибор қарашига мажбур этди.

1987 йилда Москва ва Вашингтон ўртасида ва қисқа масофага учадиган ракеталарни маълум даражада қисқартириш бўйича ўзаро келишувга эришдилар. Ушбу шартномага асосан, 1991 йилгача бўлган даврда собиқ Иттифоқ томонидан 1846 та ракета ва 825 та тезлатгич мосламалар, АҚШ томонидан эса 846 та ракета ва 318 та тезлатгич мосламалар йўқ қилинди⁷¹.

Маълум танаффусдан сўнг, 1991 йилда АҚШ ва собиқ Совет Иттифоқи томонидан оммавий қирғин қуролларини тарқатмаслик соҳасида катта аҳамиятга эга бўлган “Стратегик ҳужум қуролларини қисқартириш тўғрисида”ги биринчи шартнома (СХҚҚ1) имзоланди. Шартномага мувофиқ Америка ва собиқ Иттифоқ давлатларида жойлашган ядро қаллақларининг учдан бир қисмидан органик қисқартирилди⁷².

⁷¹ Г.К. Хромов, Ядерное оружие, ядерные пороговые страны, структурный и количественный состав их ядерных сил. /Материалы лекции в МФТИ. — www.armscontrol.ru/course/lectures04b/gkh040916.htm

⁷² Меморандум о Договоренности об установлении исходных данных в связи с Договором между США и СССР о сокращении стратегических наступательных вооружений. — www.armscontrol.ru/start/rus/docs/start1

Собиқ Иттифоқ мустақил давлатларга бўлиниб кетгач, унинг ядровий арсенали Россия, Беларусь, Украина ва Қозоғистон давлатларида қолди. 1992 йилда Лиссабонда собиқ Иттифоқнинг “ядровий мероси”га эга бўлган ушбу давлатлар томонидан янги шартнома имзоланди. Шу билан бирга, шартномада кўрсатилган юридик талабларга кўра, асосий масъул давлат Россия Федерацияси бўлиши керак эди. Шу асосда 1993-94 йиллар мобайнида Беларусь, Украина ва Қозоғистон давлатларининг ядро қуроллари Россия давлатига ўтказилди.

Мутахассисларнинг баҳолашича, СХҚҚ1 шартномаси ядро қуролини қисқартириш борасида олиб борилган энг самарали ҳаракатлардан бири деб ҳисоблаш мумкин. Шартномага асосан, АҚШ ва РФ давлатларида жойлашган ядро қаллақлари сони чегараланган бўлиб, ҳар бирида 6000 донадан ошмаслигига эришилди.

Кейинги йиллар мобайнида ҳам оммавий қирғин қуролларини тарқатмаслик ва уларни қисқартириш бўйича жиддий ҳаракатлар амалга оширилди. 1993 йили Вашингтон ва Москва томонидан “Стратегик ҳужум қуролларини қисқартириш тўғрисида”ги (СХҚҚ2) иккинчи шартнома имзоланди. Ушбу шартномага кўра, АҚШ ва РФ ўзларининг ядро қаллақлари сонини 3500 тагача камайтириш мажбуриятини олишлари керак эди⁷³. Шартнома 1996 йилда АҚШ Сенати томонидан ратификация қилинди. Аммо Россия Думаси томонидан ратификация қилиниш жараёнида қатор қўшимча шартлар қўйилди. Қўшимча шартлар томонларда мавжуд бўлган ядро қуроллари ва тезлатгич блокларини мувозанатида катта фарқ мавжудлиги натижасида келиб чиқиши билан изоҳланди. Узоқ муддат давом этган музокараларга қарамай, Шартнома шартларининг бажарилишига эришилмади.

1996 йилнинг 24 сентябрида БМТ Бош Ассамблеясининг 50 сессиясида қабул қилинган “Ядровий синовларни бутунлай тақиқлаш тўғрисида”ги шарномани XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида оммавий қирғин қуролларини кўпайишининг олдини олиш соҳаси-

пательных вооружений. — www.armscontrol.ru/start/rus/docs/start1

⁷³ Договор между РФ и США о дальнейшем сокращении и ограничении стратегических наступательных вооружений (СНВ-2). — www.armscontrol.ru/start/rus/docs/dogovor.htm

да эришилган муҳим ютуқлардан яна биттаси сифатида баҳолаш мумкин. Шартнома дунёнинг 109 мамлакати томонидан ратификация қилинди. Ядро қуролига эга бўлган Буюк Британия, Хитой, Россия ва Франция ҳам ана шу давлатлар жумласига киради. Шу билан бирга, Шартнома АҚШ, Эрон, Покистон ва Шимолий Корея давлатлари томонидан имзоланмаган.

Москва ва Вашингтон ўртасида оммавий қирғин қуролларини қисқартириш борасидаги ҳаракатлар кейинги йиллар мобайнида яна давом этди.

2003 йилда АҚШ ва РФ томонидан “Стратегик ҳужум тўғрисидаги шартнома” (СХТШ) имзоланди. Шартнома асосида бу давлатларда ядровий каллақлар сонининг 3500 тадан 2000 тагача қисқартирилишига муваффақ бўлинди.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, ядро қуролига эга бўлган давлатларда ядровий қуролларнинг катта миқдорда мавжудлиги, ўз навбатида, бошқа давлатларда ҳам ядро қуролига эга бўлиш хоҳишларини орттиради. Массачусетс технология институти (MIT) нинг профессори Дж.Дейтч АҚШнинг ҳарбий технологиялар борасидаги сиёсати баҳо берар экан, Вашингтон эга бўлган ядровий арсеналнинг бошқа давлатлар сиёсати таъсирини қуйидагича изоҳлайди: яъни, Дж.Дейтчининг фикрича, Пентагоннинг оддий қуроллар бўйича юқори салоҳияти ҳисобга олинса, АҚШда мавжуд бўлган катта миқдордаги ядровий қуроллар ҳарбий мақсадлар учун ҳам, сиёсий мақсадлар учун ҳам зарур эмас⁷⁴.

Халқаро миқёсда ядро технологияларидан фойдаланишнинг тинчлик йўлида ва ҳарбий мақсадларда ишлатилиши ўртасидаги чегарани кучайтириш ҳозирги вақтда халқаро муносабатларнинг энг мураккаб муаммоларидан бирига айланди. Бу муаммонинг ечими сифатида қатор мамлакатлар ўзларининг турли ҳаракат ва таклифлари билан чиқмоқдалар.

Жумладан, АҚШ ва Россия давлатларининг уранни қайта ишлаш бўйича халқаро марказларни ташкил этиш хусусидаги таклифларида ҳам ядро технологияларни ҳарбий мақсадларда ишлатишнинг олдини олиш асосий мезон сифатида таъкидланади.

⁷⁴ J. Deutch. A Nuclear Posture for Today. // Foreign Affairs – N.Y., 2005. – January/ February. – P.50

1950-йилларнинг ўрталарида дунёнинг турли минтақаларида ядро қуролидан ҳоли ҳудудлар (ЯҚХХ)ни яратиш бўйича илк қадамлар қўйила бошлади. Ҳозирги кунда Жанубий ва Лотин Америкалари, Тинч океаннинг жанубий қисми, Африка ва Жануби-Шарқий Осиё минтақаларида шундай ҳудудлар мавжуд бўлиб, улар дунёнинг юздан ортиқ мамлакатларини ўз ичига олади.

ЯҚХХ яратиш тўғрисидаги ҳужжатни имзоловчи аъзо давлатлар ядро қуроли ва унинг таркибий қисмларини ишлаб чиқармаслик, бошқалардан олмаслик ва ўзларининг ҳудудларида бундай қуролларни жойлаштирамаслик каби мажбуриятларни ўз зиммаларига оладилар. Шартноманинг баённома қисми эса, ўз навбатида, ядро қуролига эга бўлган «ядровий бешлик» – АҚШ, Англия, Франция, Россия ва Хитой давлатлари томонидан ҳам имзоланиб, улар учун аъзо давлатларга нисбатан ядро қуролидан фойдаланмаслик масъулиятини юклайди. Шартномани имзолаган аъзо давлатлар учун ядродан тинчлик йўлида фойдаланиш ҳуқуқи сақланиб қолади.

Таъкидлаш жоизки, кўп ҳолларда шартномани баённома қисмининг тўла имзоланиши нисбатан узоқ муддатга чўзилиши кузатилади. Масалан, Лотин Америкасида ЯҚХХ яратиш шартномаси 1967 йилда имзоланган бўлса-да, Франция ва Хитой давлатлари ушбу шартномани 1973 йилда, собиқ Совет Иттифоқи эса 1978 йилда имзолашган. Худди шундай ҳолатни Тинч океанининг жанубий қисмида ЯҚХХни тузиш шартномасининг имзоланиши тарихида ҳам кузатиш мумкин. Шартнома 1985 йилда аъзо давлатлар томонидан имзоланган бўлишига қарамай, унинг баённома қисмини собиқ Совет Иттифоқи 1986 йилда, Хитой 1987 йилда, ғарбий «ядровий учлик» эса 1996 йилда имзолашди.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов 1993 йил 28 сентябрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Бош Ассамблеясининг йиғилишида қилган маърузасида Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудуд яратиш ташаббуси билан чиқди. Ўзбекистон раҳбари томонидан Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг халқаро хавфсизликни ва барқарорликни мустаҳкамлашдаги муҳим ўрни таъкидланди. Бу ташаббус Ўзбекистон раҳбариятининг минтақавий хавфсизликни таъмин-

лашнинг истиқболларини олдиндан баҳолаб, ўз вақтида қилган мақсадли қадами эди.

Ўзбекистон раҳбарининг ташаббуси қўллаб-қувватланиб, қатор йиллар мобайнида БМТ иштирокида кўп томонлама музокаралар олиб борилди. Женева, Ашхобод, Бишкек ва Самарқанд шаҳарларида ўтказилган экспертлар учрашувларида Марказий Осиёда ЯҚХХни яратиш тўғрисидаги шартнома ҳар томонлама таҳлил қилинди. 2005 йилнинг февраль ойида Тошкент шаҳрида ўтказилган учрашувда Марказий Осиё давлатларининг мазкур шартнома бўйича умумий келишувига эришилди.

2006 йилнинг сентябрь ойида Семипалатинск шаҳрида Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон давлатлари томонидан Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли ҳудуд яратиш тўғрисидаги шартнома имзоланди.

Марказий Осиёда ЯҚХХни яратиш шартномаси жаҳон ҳамжамияти томонидан қизгин қўллаб-қувватланмоқда. «Ядровий бешлик»дан Россия ва Хитой давлатлари шартноманинг баённома қисмига имзо қўйишга тайёр эканликларини билдиришди. Ядро қуролига эга бўлган АҚШ, Франция ва Англия давлатлари билан шартнома борасида музокаралар олиб борилмоқда.

Ўзбекистон раҳбариятининг минтақавий хавфсизликни таъминлаш борасидаги саъй-ҳаракатлари мустақилликнинг илк йилларида қабул қилинган «Ҳарбий доктрина»да ҳам ўз аксини топган. Доктринада Марказий Осиё ҳудудида ядровий ва оддий қуролларнинг қатта миқдори йиғилиб қолганлиги, мазкур ҳудудда ЯҚХХни яратиш зарурлигини белгилаб берувчи муҳим сабаблардан бири эканлиги қайд этилади.

Шартноманинг имзоланиши Семипалатинск полигонида ядровий синовларнинг тўхтатилиши тўғрисидаги қарор қабул қилинганига 15 йил тўлиши билан бир муддатга тўғри келиши экспертларнинг алоҳида эътиборини жалб этди. Собиқ Совет Иттифоқи даврида Семипалатинск полигонида қирқ йилдан ортиқ вақт мобайнида ядро қуролларининг синови ўтказилар эди.

Қатта уран захираларига, шунингдек етарли илмий ва технологик салоҳиятга эга бўлган Марказий Осиё давлатлари томонидан ЯҚХХни яратиш тўғрисидаги шартноманинг имзоланиши алоҳи-

да аҳамият касб этади. Бу қўйилган қадам Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш бу ҳудудда жойлашган ҳар бир давлат учун устувор вазифалар қаторига киришини кўрсатади.

2006 йилнинг декабрь ойида БМТнинг Бош Ассамблеяси Марказий Осиё давлатлари номидан Ўзбекистон Республикаси делегацияси тақдим этган 66/88-сонли “Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли ҳудуд яратиш” тўғрисидаги резолюцияни овоз бериш йўли билан тасдиқлади. Бу ҳужжатни 141 та давлат қўллаб-қувватлади. Улар қаторида Россия, Хитой, Озарбайжон, Арманистон, Беларусь, Молдова, Украина, Австрия, Ирландия, Лихтенштейн, Мальта, Кипр, Швеция, Швейцария ҳамда Лотин Америкаси, Кариб ҳавзасининг қатор давлатлари, Осиё ва Африка қитъаларининг қўллаб-қувватлари бор эди.

БМТ Бош Ассамблеяси Марказий Осиёда ЯҚХХни яратиш тўғрисидаги шартноманинг имзоланишини минтақавий ва халқаро хавфсизликни мустаҳкамлаш борасидаги қатта аҳамиятга молик қадам деб баҳолади.

БМТда қабул қилинган резолюцияда қайд этилганидек, Марказий Осиё давлатлари томонидан ихтиёрий равишда минтақада ядро қуролидан ҳоли ҳудуд яратилиши ядровий қурол тарқатилмаслик режимини мустаҳкамлашда алоҳида ўрин тутди. Бу шартнома ядро энергиясидан тинчлик йўлида фойдаланиш ва радиоактив чиқиндилар натижасида зарар кўрган ҳудудларнинг экологик ҳолатини тиклаш ҳамда минтақавий ва халқаро хавфсизликни мустаҳкамлашни қўллаб-қувватлайди.

2001 йилнинг 11 сентябрида АҚШда террорчиларнинг амалга оширган қўпуровчилик ҳаракатларидан сўнг жаҳон жамоатчилиги халқаро террорчи гуруҳларга қарши курашга алоҳида эътибор бердилар. Мутахассисларнинг фикрича, бу йўналишда кенг миқёсдаги таҳдидларнинг олдини олиш борасидаги асосий шартларидан бири оммавий қирғин қуролларининг, хусусан, ядро қуролларининг террорчилар қўлига тушиб қолишининг олдини олишдир. Шу нуқтаназардан, Марказий Осиёда ЯҚХХнинг яратилиши ушбу шартнинг бажарилишини таъминлашга, шаксиз, муносиб ҳисса қўшади.

БМТ Бош Ассамблеясининг 61/88-сонли резолюциясида Мар-

казий Осиёда ЯҚХХнинг яратилиши халқаро терроризмга қарши ҳамкорлик ва ядровий материалларнинг нодавлат субъектлари, биринчи навбатда террорчилар кўлига тушишининг олдини олиш мақсадига хизмат қилишга қаратилган самарали ҳиссадир.

Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш борасидаги қатъият билан олиб борган сиёсатлари, ўз навбатида, халқаро хавфсизликни таъминлаш учун катта замин яратади. Қатор давлатларнинг ядро дастурлари агрофида турли тортишувлар давом этаётган бир пайтда, Марказий Осиёда ЯҚХХни яратиш бўйича шартноманинг имзоланиши алоҳида эътиборга лойиқдир.

Мустақиллик йилларида Марказий Осиё давлатлари орттирган тажрибалар ҳудуд мамлакатларининг ривожланиши борасида уларнинг ўз йўлларига эга бўлиши билан бирга, кўплаб муаммоларни биргаликда ечишлари зарур эканлигини ҳам кўрсатди.

Бошқача қилиб айтганда, дунёда илм-фаннинг ривожланиши, юқори технологияларнинг юзага келиши ва глобаллашув жараёнининг сезиларли даражада инсоният ҳаётига таъсири натижасида туғилган янги муаммолар битта ҳудудда жойлашган давлатларнинг яқиндан ҳамкорлик қилишлари кераклигини исботлади. Шунини қайд этиш лозимки, кўшни давлатлар билан яқиндан ҳамкорлик қилиш Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари қаторига киради.

2006 йилнинг сентябрь ойида Марказий Осиё давлатлари томонидан имзоланган мазкур ҳудудда ЯҚХХни яратиш тўғрисидаги шартномани ушбу ҳудуд мамлакатлари раҳбарларининг минтақавий ва халқаро хавфсизликни таъминлаш йўлида яқдиллик билан қилган ҳаракатларининг маҳсули деб баҳолаш мумкин.

Бугунги кунда Марказий Осиё давлатларининг ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ядровий технологиялар соҳасида ривожланган давлатлар билан ҳамкорлик қилиш борасида улардан халқаро хавфсизликни таъминлашнинг устувор талабларини ҳисобга олган ҳолда фаолият кўрсатиш талаб этилади.

Атом энергиясидан тинчлик йўлида фойдаланиш — дунёнинг кўплаб мамлакатларида энергетика ресурсларига бўлган талабнинг ортиб бориши, газ ва нефть захираларининг чекланганлиги

ҳамда экологик тоза энергия ишлаб чиқариш технологияларининг етарли даражада ривожланмаганлиги шароитида деярли кўплаб мамлакатлар учун устувор йўналишлардан бирига айланди. Марказий Осиё минтақаси ҳудудининг бой уран захираларига эгаллиги ва минтақа мамлакатларида ядро технологиялари соҳасида мавжуд илмий-техникавий салоҳиятнинг етарли даражада эканлиги ядровий технологиялардан тинчлик йўлида фойдаланишга бўлган эътиборни кучайтириш мақсадга мувофиқлигини яна бир бор тасдиқлайди. Ядровий технологияларнинг Марказий Осиё мамлакатларида тинчлик мақсадларида ривожланиши, ўз навбатида, минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига замин яратибгина қолмай, балки унинг энергетик хавфсизлигини таъминлашга ҳам муносиб ҳисса қўшади. Халқаро ҳамкорлик асосида замонавий технологиялардан ҳарбий мақсадларда фойдаланишнинг олдини олишни етарли даражада таъминлай оладиган самарали механизмларнинг ишлаб чиқилиши эса глобал ва минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш борасида мавжуд бўлган долзарб муаммоларни бартараф этиш учун мустаҳкам замин яратади.

Марказий Осиё минтақасида ядро курулидан холи ҳудуд яратиш бўйича шартнома 2014 йил 6 май куни ядро курулига эга бўлган Ғарб давлатлари томонидан Шартномага хавфсизлик Протоколи имзоланди ва бу давлатларнинг Сенатларида ушбу ҳужжат ратификация қилингандан кейин ўз кучига эга бўлади.

2.3. Экологик муаммоларни минтақавий илмий-техник ҳамкорлик асосида бартараф этиш

Марказий Осиё минтақавий хавфсизлиги ва барқарорлиги учун мавжуд салоҳиятли таҳдидлар ва чақириқларни бартараф этишда табиий ва техноген характерга эга бўлган таҳдидларни олдини олишга алоҳида эътибор берилиши тақозо этилади.

Шу билан бирга, минтақа ҳудуди доирасида экологик характерга эга бўлган таҳдидлар ва чақириқлар сонининг катталиги, уларнинг мураккаблик даражасининг юқорилиги ва уларнинг бошқа омиллар билан боғлиқлиги бу соҳадаги муаммоларни бартараф этишда бугунги куннинг ривожланган фан ва техноло-

гияларидан самарали фойдаланган ҳолда фаолият олиб боришни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, экологик хавфсизлик муаммоси аллақачонлар миллий ва минтақавий доиралардан чиқиб, бутун инсониятнинг умумий муаммосига айланган. Табиат ва инсон ўзаро муайян қонуниятлар асосида муносабатда бўлади. Бу қонуниятларни бузиш ўнглаб бўлмас экологик фалокатларга олиб келади⁷⁵.

Ўзбекистон раҳбари Марказий Осиё минтақасида экологик фалокатнинг ғоят хавфли зоналардан бири вужудга келганлигини қайд этади.

Экологик вазиятнинг мураккаблиги шундаки, у бир неча ўн йилликлар мобайнида ушбу муаммони инкор этиш натижасидагина эмас, балки минтақада инсон ҳаёт фаолиятининг деярли барча соҳалари экологик хатар остида қолганлиги натижасида келиб чиққандир⁷⁶.

Гарчи, Ўзбекистонда экологик муаммолар 60-йиллардан бошлаб кўзга ташланган бўлса-да, аммо унинг салбий оқибатлари 80-йилларга келиб иқтисодий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида яққол кўрина бошлади. Мустамлака сиёсат амалга ошиб, табиий имкониятлардан норационал фойдаланиш натижасида мамлакат, миллат тақдири ва истиқболи учун зарарли бўлган оқибатлар юзага келди. Янги ерларни ўзлаштириш, пахта якка ҳокимлиги, саноатни пахтачиликка мослаштирилиши катта иқтисодий, ижтимоий қийинчиликларга олиб келди. Орол денгизининг қуриши олдини олиш мумкин бўлмаган жараёнга айланди. Бутун мамлакат миқёсида Ўзбекистон саноатига билдирилган фикрлар асосан пахтачилик саноатига хизмат килувчи соҳаларни ривожлантириш билан ҳамоҳанг эди. Буларнинг ичида энг устувор аҳамият касб этгани кимё саноати ҳисобланиб, индустриянинг қудратли соҳаси бўлиб ривожланди⁷⁷.

⁷⁵ I.A.Karimov, O'zbekiston XXI Asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: O'zbekiston, 2003. - 101 b.

⁷⁶ Karimov I.A. O'zbekiston XXI Asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: O'zbekiston, 2003. - 104 b.

⁷⁷ Ахмедова А.Т. Ўзбекистон саноати ривожланиши тарихидан // Общие научные науки в Узбекистана. – Ташкент, 2002. – №1. – 19 с.

Шу билан бирга мутахассислар Марказий Осиё минтақасининг табиий ва техноген характерга эга бўлган жараёнлар фаол юз берадиган ҳудудда жойлашганлигига эътибор қаратишади.

Марказий Осиё ҳудуди хавфли табиий жараёнлар ва ҳодисалар кенг доирасининг таъсири остида қолиб, уларнинг орасида энг катта хавф туғдирувчилари – zilzilalar, sel oqimlari va er kuchi хисобланади. Чорвоқ, Андижон (Ўзбекистон), Тўхтагул (Қирғизистон), Қайроқум (Тожикистон), Каттакўрғон, Жанубий Сурхон сув омборлари тўғонларининг шикастланиш эҳтимоли айниқса хавотирли вазиятларни вужудга келтириши ва бунинг оқибатида минтақада сув босиш ҳудудлари пайдо бўлиши мумкин. Тожикистон тоғларида Усой уюми натижасида юзага келган Сарез кўли айниқса хавфли ҳисобланади. Агар бу уюм тўсиғи ёриб ўтилса Бартоғ, Панж ва Амударё дарёлари водийларида ҳалокатли тошқинлар юзага келиши мумкин⁷⁸.

Табиий жараёнлар билан бирга, инсон томонидан амалга оширилган фаолиятнинг салбий натижалари ҳамоҳангликда вазиятни янада кескинлаштириши мумкинлигини Марказий Осиё ҳудудида собиқ Иттифок вақтида тўпланиб қолган радиоактив чиқиндиларнинг атроф-муҳитга солаётган салбий таъсирида яққол кўриш мумкин.

Радиоактив чиқиндиларнинг катта ҳажмидан иборат “омборлар” Фағона водийсида, хусусан Қирғизистоннинг Жалолобод ва Тожикистоннинг Сўғд вилоятларида ҳамда Ўзбекистоннинг Тошкент ва Навоий вилоятларида жойлашган. Мойлисув (Қирғизистон) дарёсининг қирғоқлари ёқасида 1944 йилдан 1964 йилгача уран рудасини қайта ишлаш чиқиндилари кўмилган. Ҳозирги вақтда қолдиқлар сақланадиган 23 та жой мавжуд. Бу ерларда селни тўсадиган тўғонлар ҳамда кўчки хавфи бўлган жойлардаги қияликларни мустаҳкамлигини таъминлаш лозим. Навоий вилоятидаги қолдиқлар сақланадиган жой ҳам экологик жиҳатдан хавфли ифлосланиш ўчоғи ҳисобланади. Бу ердаги радиоактив қумни шамол учуриши хавфи бор⁷⁹.

⁷⁸ Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида. Миллий маъруза. – <http://www.uznature.uz/documents/01.pdf>

⁷⁹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI Asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 2003. - 109 b.

Марказий Осиё минтақасида катта миқдордаги радиоактив чиқиндиларнинг тектоник ва сейсмик фаол бўлган тоғли туманларда жойлашганлиги ҳамда уларнинг бошқа табиий жараёнлар таъсири доирасида (хусусан сел оқими, ер кўчиши ва ҳ.к.) туриши уларнинг келтириб чиқариши мумкин бўлган талофатлар даражасини кескин оширади.

Бу борада экспертлар томонидан кўплаб тадқиқотлар ўтказилиб, яқин ва узоқ муддатли башоратлар қилинган. Фарғона водийсида жойлашган радиоактив чиқиндилар кўмилган “қабрларининг” асосий қисми сел келиш эҳтимоли катта бўлган хавфли жойларда жойлашган бўлиб, радиоактив чиқиндиларининг Сирдарёга келиб тушиши ва сув орқали бутун минтақага тарқалиб кетиши хавфини келтириб чиқаради. Мойлисув радиоактив чиқиндилари сел келиши натижасида катта талофат етказиши мумкин бўлган ҳудудларда 4 миллион атрофида одам истиқомат қилади. Жумладан, Қирғизистонга тегишли хавфли ҳудудда 26 минг, Ўзбекистонга тегишли ҳудудда 2,5 миллион, Тожикистон қисмида 700 минг ва Қозоғистонга тегишли майдонларда 900 мингдан ортиқ одам истиқомат қилади⁸⁰.

Тожикистон Республикаси ҳудудида 3000 метрга яқин баландликда жойлашган Сарез кўлини алоҳида айтиб ўтиш лозим. Ҳозирги вақтда табиий тўғон бузилиши эҳтимоли хавф туғдирмоқда, чунки сувнинг бутун массаси 3000 метрдан пастда жойлашган аҳоли пунктларини босади. Бу тошқиннинг оқибатлари ҳам аҳоли учун, ҳам ўзлаштирилган ерлар учун аянчли бўлади⁸¹.

Агар Усой тўғони ҳудудида ўпирилиш содир бўлса, у Бартоғ, Амударё, Панж дарёлари бўйлаб кенг кўламли тошқинга олиб келади ва Орол денгизи қирғоқларигача етиб боради. Бунда Тожикистон, Туркманистон, Ўзбекистон ва Афғонистоннинг 69 минг км² га яқин майдони сув остида қолади. Шуни эслатиб ўтиш керакки, бу ҳудудда 5 млн га яқин киши истиқомат қилади⁸².

⁸⁰ Ферганской долине угрожает радиация. — www.vesti.ru/news.html?id=16829

⁸¹ Ученые предупреждают: Центральная Азия на пороге природной катастрофы. http://www.varorud.org/index.php?option=com_content&task=view&id=5487&Itemid=10

⁸² Асоров А. Сарез: дамоклов меч во спасение. — <http://www.gazeta.kz/art.asp?aid=93365>

Бугунги кунда радиоактив чиқиндилар йиғилиб қолиши натижасида вужудга келган табиий ва техноген характерга эга бўлган таҳдидларни олдини олиш борасида қатор халқаро фондлар ва комиссиялар фаолият юритаётган бўлишига қарамаздан ажратилаётган моддий ресурслар миқдори олдинга қўйилган вазифаларни тўла-тўқис бажариш имкониятини бермаяпти.

Марказий Осиё минтақасининг экологик хавфсизлик ҳолати учун мавжуд бўлган табиий ва техноген характердаги таҳдидларнинг олдини олиш ва чақириқларни бартараф этишда юқори технологиялар, хусусан ахборот-коммуникацион ҳамда коинот технологияларидан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилиши лозим. Бугунги кунда ривожланган мамлакатларнинг аксарият қисмида ернинг сунъий йўлдошлари ёрдамида экологик хавфсизликни таъминлаш мақсадида мониторинг ўтказиш, маълумотлар тўпламини шакллантириш ҳамда йиғилган маълумотларни қайта ишлаш асосида олдиндан башорат қилиш ва огоҳлантириш тизимларини яратиш борасида фаол иш олиб борилмоқда.

Марказий Осиё мамлакатларидаги мавжуд илмий-техник ва технологик салоҳият техноген ва табиий характерга эга бўлган таҳдидларни олдиндан аниқлаш ва огоҳлантиришни йўлга қўйиш имконини беради.

Экологик характерга эга бўлган таҳдидлар ва чақириқларни олдини олишда, минтақада сув ресурсларидан рационал фойдаланишни йўлга қўйиш ва гидроэнергетикани ривожлантириш соҳасидаги лойиҳаларни минтақа давлатлари учун салбий оқибатларни кетириб чиқариши мумкин бўлган омилларни ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади.

Экспертлар томонидан Марказий Осиёда XXI асрда сув манбаларининг чекланганлиги сабабли вазиятнинг кескинлашиши мумкинлиги таъкидланади. Марказий Осиё гидрографик тармоғи сув манбалари нотекис тақсимланишга эга. Сирдарё дарёси ўзани бўйича кўп йиллик ўртача дарё оқими йилига 37,9 км. куб ҳажми ташкил этади. Шу билан бирга кўп йиллар давомида ўртача Қирғизистонда йилига 28,0 км.куб (73,8 фоиз), Ўзбекистонда 5,59 км.куб(14,8 фоиз) ва Қозоғистонда 4,08 км.куб (10,8 фоиз) дарё ресурслари шаклланади. Амударё бассейни бўйича ўртача кўп йил-

лик ресурслар 78 км.кубдан ортиқни ташкил этади, улардан 62,9 км.куб (80 фоиз) Тожикистон худудида шаклланади, Ўзбекистонда эса 4,7 км.куб (6 фоиз) қисми таркиб топади⁸³.

Бу борада таъкидлаш жоизки, Қирғизистон ва Тожикистон давлатларининг гидроэнергетикани ривожлантириш бўйича амалга ошираётган лойиҳалари натижасида бошқа давлатлар учун салбий оқибатларнинг юзага келмаслигини таъминлаш зарурияти минтақа давлатларидан бу масала бўйича тизимли ёндошув ва ўзаро ҳамкорлик асосида иш олиб боришни тақозо этади.

2007 йилнинг 19 июнида Қирғизистон Республикаси Парламенти Тўхтагул ГЭС каскади мақоми тўғрисидаги қонунга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги қонунни қўллаб-қувватлади. Бу қонун қабул қилинган, Қамбарата-1 ва Қамбарата-2 гидроэлектрстанцияларни хусусийлаштирилиши ман этилган объектлар қаторидан чиқарилади.

Бишкек Қамбарата гидроэлектрстанцияларини куриб тугаллаш ва ишга туширишни мамлакатнинг кўшни давлатларга электр энергияси экспорт салоҳиятини ошириш йўли билан Қирғизистонга қаттиқ валюта кириб келиши ҳажмини, оширишга эришишнинг асосий имконияти сифатида қаралмоқда.

Тожикистон ҳукумати гидроэнергетика секторини ривожлантиришни мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий аҳволини яхшилашнинг самарали имконияти сифатида қарашади. Тожикистонда гидроэнергетикани ривожлантириш стратегияси мамлакатнинг янги гидроэлектрстанциялар куриш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш режалаштирилган узоқ ва қисқа муддатли дастурлари доирасида амалга оширилмоқда.

Марказий Осиё минтақасида сув ва энергетика ресурсларининг давлатлар ўртасидаги тақсимланиши муаммоларини бартараф этиш бугунги куннинг долзарб вазифалари қаторидан жой олди. Бундай шароитда замонавий технологиялар ютуқлари асосида минтақа мамлакатларининг энергетикага бўлган эҳтиёжини қондиришнинг муқобил асосларини ишлаб чиқиш лозим.

⁸³ Ўзбекистон Республикасида экологик сиёсат. Миллий маъруза. Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида. Миллий маъруза. – <http://www.uznature.uz/documents/01.pdf>

2012 йилнинг 10 сентябрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Ташқи сиёсий фаолияти Концепциясида трансчегаравий дарёлардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, бу масалада халқаро экспертлар сейсмик, экологик ва иқтисодий хавфсизлик нуктаи назаридан ўзларининг ҳолисона баҳо беришлари асосидагина лойиҳалар амалга оширилиши бўйича қарор қабул қилиниши лозимлиги таъкидланади.

Иккинчи бўлим бўйича хулосалар

Марказий Осиёнинг геосиёсий нуктаи назардан катта аҳамиятга эгаллиги ва ўрни билан бирга минтақадаги катта миқдордаги табиий бойликларга, хусусан, углеводород захираларига эга бўлиши ташқи кучларни ўзига жалб этишнинг асосий мезони ҳисобланади.

Минтақа мамлакатларининг ташқи кучлар таъсири орбитасига тушиб қолмаслигини таъминлаш уларнинг бугунги кундаги устувор вазифалари қаторидан жой олди. Бундай шароитда Марказий Осиё давлатларида замонавий фан ва технологияларнинг ривожланиши, уларнинг хом ашё манбаи сифатида қаралётган мамлакатлар қаторидан ривожланган мамлакатлар доирасига ўтиш имконини беради.

Шу билан бирга:

- Минтақа доирасида илмий-технологик салоҳиятнинг мустақамланиши Марказий Осиё хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлашда мавжуд бўлган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муаммоларни бартараф этиш учун мустақам замин яратади. Бу борада алоҳида таъкидлаш жоизки, табиий энергия захиралари миқдори чегараланган бир шароитда, жаҳонда ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши ва энергетика ресурсларига бўлган талабнинг узулуксиз равишда ўсиб бориши кузатилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, давлатларнинг энергетик хавфсизлигини таъминлашни энергия ишлаб чиқишнинг янги усулларини яратиш асосида амалга оширишни тақозо этади. Марказий Осиё минтақаси худудининг бой уран захираларига эгаллиги ва минтақа мамлакатларида ядро технологиялари соҳасида мавжуд илмий-техникавий салоҳиятнинг етарли даражада эканлиги ядровий технологиялардан тинчлик йўлида

фойдаланишга бўлган эътиборни кучайтириш мақсадга мувофиқлигини яна бир бор тасдиқлайди.

- Марказий Осиё худуди доирасида экологик характерга эга бўлган таҳдидларнинг етарли даражада мураккаб характерга эга эканлиги, минтақада экологик хавфсизликни таъминлашда худуд мамлакатларининг илмий-технологик салоҳиятидан самарали фойдаланишни тақозо этади.

- Бугунги кунда инсоният олдида турган ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда мавжуд бўлган муаммолардан ташқари, глобал характерга эга бўлган таҳдидларни бартараф этилиши зарурияти ҳам давлатлардан илмий-технологик соҳалардаги кўптомонлама ҳамкорликни кучайтиришни тақозо этади. Глобал масштабдаги экологик муаммолар, хусусан Ер атмосферасида ўртача ҳароратнинг кўтарилиши натижасида юзага келаётган муаммолар, ер ва сув захираларининг деградация жараёнлари натижасида сифатининг бузилиши, озон қатламининг сийраклашуви натижасида туғилаётган янги таҳдидлар ҳам кўп томонлама илмий-техникавий ҳамкорликни олиб боришни талаб этади.

III-БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИНСТИТУТЦИОНАЛ МЕХАНИЗМЛАРИ

3.1. Ўзбекистоннинг БМТ билан ҳамкорлигининг меъёрий ва ҳуқуқий асослари

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) билан жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари ўзларининг бугунги куни ва келажagini чамбарчас боғлайдилар. Давлатларнинг БМТга бўлган умидининг кучлилиги жойларда қуролли тўқнашувларнинг авж олиши, гиёҳвандлик моддалар ва қурол-яроғларнинг ноқонуний тарқалишининг кучайиши, халқаро терроризм ва диний экстремизм кенг тарқалиши каби замонавий ноанъанавий таҳдидларнинг кучайиши билан изоҳланади⁸⁴.

Мустақиллик йилларида, Ўзбекистоннинг БМТ билан глобал ва минтақавий хавфсизлик муаммоларини бартараф этиш, иқтисодий ва сиёсий барқарорликни мустаҳкамлаш борасидаги ҳамкорлиги сезиларли даражада кенгайиб борди.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликнинг биринчи йилларидан бошлаб Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлиши ушбу ташкилот билан муносабатларини барқарор ривожланишига мустаҳкам замин яратди. Мамлакат 1992 йил 2 мартда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган бўлса, орадан бир йил ўтгач, 1993 йил 24 августда Тошкентда БМТ ваколатхонаси очилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси билан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ўртасида ташкилотнинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилот (ЮНЕСКО), Санотни ривожлантириш ташкилоти (ЮНИДО), Тараққиёт дастури ва бошқа қатор органлари фаолияти доираларида самарали ҳамкорлик олиб борилди. Бу борада таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг БМТ билан муносабатларида замонавий технологияларидан, хусу-

⁸⁴ Исаева А. Новый Генсек ООН приведен к присяге. Газета Uzbekistan Today. 22 декабрь 2006г.

сан ядро технологияларидан тинчлик йўлда фойдаланишга алоҳида эътибор берилади.

Ўзбекистоннинг БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан қабул қилинган 1540 сонли оммавий қирғин қуроллари ва уларни яратишга хизмат қилувчи замонавий технологияларнинг террорчи гуруҳлар қўлига тушишини олдини олиш тўғрисидаги резолюциянинг бажарилишини таъминлашдаги саъй-ҳаракатлари бунга яққол мисол бўла олади. БМТ Хавфсизлик Кенгаши қарорини амалга ошириш доирасида 2004 йилнинг сентябр ойида Ўзбекистон Фанлар Академияси Ядро Физикаси Институтини реакторидан ишлатилмаган ядро элементлари Россия давлатига чиқазиб юборилди.

Оммавий қирғин қуроллари (ОҚҚ) яратишни тақиқлаш ва уларни тарқатмаслик бўйича халқаро шартномаларнинг давлатлар томонидан ўз вақтида ва тўла бажарилишини таъминлаш глобал ва минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Ташкилотнинг кўп томонлама механизмлари самарадорлигини мустаҳкамлаш учун мунтазам ва қатъий ҳаракат қилмоқда. Шу муносабат билан у барча мамлакатларни ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги Шартномага, кимёвий ва бактериологик қурол бўйича конвенцияларга қўшилишга, шунингдек МАГАТЭнинг кенгқамровли кафолатлари тўғрисидаги тегишли битимларни имзолашга чақиради.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ташкилотлар билан ядровий ва радиоактив материалларни ҳисобга олиш, сақлаш, экспорт ҳамда импорт қилишни назорат қилиш борасида ҳамкорликни йўлга қўйишга ҳам алоҳида эътибор қаратади.

1994 йилнинг 8 октябрида Ўзбекистон томони “Ядровий қуроолар ва материалларни тарқатмаслик тўғрисида Шартнома”га асосан МАГАТЭ билан қўшма Келишувни имзолади.

1997 йилнинг 17 декабрида эса Ўзбекистон ҳукумати Келишувга Қўшимча протоколни имзолаб, мамлакатда ядровий технологиялар борасида фаолият олиб бориш бўйича назоратни кучайтиришга замин яратди.

Ўзбекистоннинг БМТ билан муносабатларида Марказий Осиё минтақавий хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлашнинг усту-

вор вазифаларидан бири бўлган “афғон муаммоси”га катта эътибор қаратилади. Афғонистондаги вазиятнинг тезроқ барқарорлашиши учун ҳаракат қилган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси БМТнинг тегишли тузилмаларига ва бошқа халқаро ташкилотларга бу мамлакатни тиклашда ҳар томонлама ёрдам кўрсатмоқда.

“Афғон мавзуси” Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримовнинг чет эл давлат раҳбарлари ва халқаро ташкилот етакчилари билан учрашув ва музокараларининг кун тартибидаги асосий мавзулардан бири бўлиб келмоқда. БМТ Бош Ассамблеясининг 48 – сессиясида Ўзбекистон раҳбари Тошкентда минтақавий хавфсизлик бўйича биринчи семинар-кенгаш ўтказишни таклиф қилган бўлса, унинг 50 – юбилей сессиясида эса Афғонистонга қурол етказиб беришга эмбарго киритиш ташаббусини илгари сурди. Мазкур муаммо бўйича Ўзбекистоннинг қатъий ва принципиал позицияси туфайли, халқаро ҳамжамиятнинг Афғонистонга бўлган эътибори сезиларли даражада ортди.

Ўзбекистон БМТ хомийлиги остида Афғонистон бўйича “6+2” гуруҳини тузиш ташаббускори бўлди. Бу гуруҳ таркибига Афғонистонга чегарадош бўлган мамлакатлар, айнан, Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Эрон, Покистон ва Хитой, шунингдек Россия ва АҚШ кирди. Республика ташаббуси билан 1999 йилнинг июнида Тошкентда “6+2” гуруҳнинг конференцияси бўлиб ўтди, унда гуруҳнинг аъзо-мамлакатларининг бу мамлакатда тинчликни ўрнатиш муаммоларига ёндашишларини белгилаган, “Афғонистонда низони тинч йўл билан ҳал этишнинг асосий тамойиллари бўйича Тошкент Декларацияси” қабул қилинди. Бу борада таъкидлаш жоизки, Декларациянинг БМТ томонидан Афғонистонда тартиб ўрнатиш борасидаги расмий ҳужжат сифатида қабул қилиниши, унинг дунё ҳамжамияти томонидан тан олинганлигини кўрсатади.

Тошкентда бўлиб ўтган “6+2” форматдаги учрашув натижаларини ривожлантирган ҳолда, Ўзбекистон раҳбарияти қуйидаги ташаббусларни илгари сурди:

1) Афғонистонда кенг вақолатли ҳукуматни шакллантириш ва низоларни ҳал қилиш мақсадида, Европа Иттифоқи ва Афғонистондан ташқаридаги, урушда қатнашмаётган турли афғон тарафдорлари (Рим гуруҳи, Кипр гуруҳи, франкофон давлатлар гуруҳи)

вакиллари билан бирга “6+2” гуруҳ қошида Мувофиқлаштирувчи орган ташкил қилиш;

2) Афғонистонда тинчликни тиклаш бўйича Тошкент декларацияси ҳолатларини амалга оширишга қаратилган, “6+2” гуруҳининг бундан кейинги ҳаракатлари режасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадида, Афғонистон бўйича сиёсий департаментлар раҳбарларининг консультацияларини ўтказиш.

Афғонистонда тинч йўл билан тартиб ўрнатиш масалалари бўйича Ўзбекистоннинг принципиал ва изчил позицияси куйидаги шартлар асосида таърифланди:

- ҳарбий ҳаракатларни зудлик билан тўхтатиш;
- муаммони фақат сиёсий воситалар билан, балки барча мавжуд сиёсий, диний, минтақавий ва этник гуруҳлар иштирокида тинч музокаралар йўли билан ҳал қилиш;
- ОИК иштирокида БМТ ҳомийлиги остида музокара жараёнини ўтказиш;
- Афғонистон ҳудудининг бутлигини таъминлаш;
- Афғонистоннинг ички ишларига аралашмаслик;
- Низолар зонасига қурол етказиб беришга эмбарго киритиш.

Ўзбекистон Афғонистоннинг хавфсизлигини таъминлаш масалалари қаторида, афғон иқтисодиётидаги таркибий қайта ўзгартиришларга йўналтирилган лойиҳаларга, мамлакат аҳолисининг барча қатламларини тинчлик жараёнига кенг жалб этишга кўпроқ эътибор қаратиши лозимлигини таъкидлайди ва бу жараёнларда фаол иштирок этган ҳолда ўзининг чақириқларига амал қилиб келмоқда. Ўзбекистон “эмлаш дипломатияси” ресурсларидан максимал фойдаланиш тарафдори бўлиб, уни ўз мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб, фаол иш олиб бормоқда.

БМТнинг биринчи даражали вазифаларидан бири халқаро терроризмга қарши кураш ҳисобланади. Ўзбекистон, “терроризм”нинг равшан ва келишилган тушунчасига асосланган, кенг қамровли аксилтеррор конвенцияни тузишни қўллаб чиққан эди.

Халқаро хавфсизлик ва барқарорлик муаммоси янги аср бўсағасида ҳамон халқаро ҳамжамияти олдида турган асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Фарқ фақат шундаки, эндиликда “совуқ уруш” асоратлари, хуружлари ўрнига тинчлик ва барқарор-

ликка таҳдид солувчи куч сифатида халқаро террорчилик жаҳон саҳнасида чикмоқда⁸⁵.

БМТ халқаро терроризмга қарши кураш бўйича мавжуд 11 та конвенция қаторига 2006 йилнинг сентябрь ойида бу соҳадаги замонавий таҳдидларнинг олдини олишга қаратилган янги конвенцияни қабул қилди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон БМТнинг терроризмга қарши курашга қаратилган конвенция ва баённомаларини амалга оширишда фаол қатнашмоқда.

Бугунги кунда глобал терроризмга қарши кураш борасида инсоният дуч келаётган муаммоларни бартараф этишда энг йирик халқаро тузилма – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг фаолияти муҳим аҳамият касб этади. БМТ низомида ушбу ташкилотнинг миллатлар ва давлатлар ҳаракатларини мувофиқлаштириш маркази сифатида қаралиши унинг бошчилигида халқаро терроризмга қарши курашни самарали механизмларини яратишдаги муҳим ўрнини белгилайди⁸⁶.

БМТ ХКнинг 2001 йилдаги 1373-резолюциясига биноан, Контртеррор қўмитасини тузишни ҳам фаол қўллаб-қувватлайди. Ўзбекистон, барча мамлакатлар, БМТ томонидан ўтказилаётган, олий даражадаги учрашувлар ва конференциялар қарорларига мувофиқ ўз зиммаларига юкланган мажбуриятларга, жумладан Мингйиллик Декларациясида эълон қилинган мақсадларнинг бажарилишига, изчил равишда риоя қилишлари зарур, деб ҳисоблайди.

Ўзбекистон БМТнинг 1961, 1971 ва 1998 йилларда қабул қилинган, гиёҳванлик воситалари ва психотроп моддаларнинг норасмий айланишини олдини олишга қаратилган конвенцияларида ҳам аъзо давлат сифатида фаол иштирок этиб келмоқда. Бугунги куннинг долзарб муаммосига айланган наркотрафик ва наркобизнесни олдини олиш мақсадида Республика ички ишлари ва махсус тизимлари иштирокида узлуксиз тарзда амалий тадбирлар олиб борилмоқда.

⁸⁵ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. –Т.: Ўзбекистон, 2001. –Б.105.

⁸⁶ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низоми ва Халқаро суд Статути. –Т.: БМТнинг Ўзбекистондаги ахборот маркази, 2002. –Б. 15.

Халқаро мажбуриятларни самарали бажариш мақсадида Республикада махсус давлат комиссиясининг қарори асосида 2002-2005 йилларга мўлжалланган “Тиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва уларни истеъмолига қарши ҳаракатлар” дастури қабул қилинди ва амалга оширилди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон ва БМТ ҳамкорлиги доирасида халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг бошқа долзарб муаммоларни баратараф этиш борасида ҳам амалий ишлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистон глобал тараққиёт муаммоларини баратараф этишда БМТнинг роли кучайишини, унинг қашшоқликни баратараф этиш, юқумли касалликларни тарқалишини олдини олиш ва долзарб экологик муаммоларни ҳал этишдаги аҳамиятини кучайтиришни ёқлаб чиқади.

Ўзбекистон БМТнинг глобал экологик муаммоларни ечишга қаратилган, ер майдонларининг чўлланишига қарши кураш Конвенцияси, биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенция, давлатларининг Йоханнесбургда имзолаган, биолгик хилма-хилликни йўқолишини 2010 йилгача бўлган даврда сезиларли даражада камайтиришга эришиш Шартномаси, Киото протоколида ўз аксини топган “иссиқхона газларини” чиқаришни олдини олиш, ривожланаётган мамлакатларга индустриал тараққиётга эришган давлатлар томонидан замонавий технологиярни берилишини амалга ошириш каби меъёрий ҳужжатларни бажаришда фаол иштирок этмоқда.

1993 йилнинг сентябрь ойида Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов БМТ Бош Ассамблеясида Марказий Осиё минтақасининг ядровий қуролдан ҳоли ҳудуд деб эълон қилиш таклифи билан чиқди. Ўзбекистон ўзининг ташаббусига амал қилгани ҳолда, кейинги йиллар мобайнида БМТ ва МАГАТЭ билан яқиндан ҳамкорлик олиб борди. У ўзининг ташаббусини минтақавий хавфсизлигини халқаро хавфсизлик билан узвий боғлиқлиги асосида асослаган ҳолда амалий татбиқ этилишини таклиф қилди⁸⁷.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов БМТ минбаридан дунёда хавфсизлик ва барқарорликни, терро-

ризм, диний экстремизм, наркотиклар ва қурол-яроғлар контрабандасига қарши курашишда халқаро ҳамкорликни ривожлантириш бўйича қатор ташаббусларни илгари сурди. Ўзбекистон раҳбари дунё ҳамжамияти диққатини Афғонистон ва Оролбўйи муаммоларига қаратди.

Марказий Осиё ҳудудида транзит ҳудуд сифатида муҳим геосиёсий ўринга эга бўлган Ўзбекистон Республикасида ядровий материаллар экспорти назоратини олиб бориш муҳим аҳамиятга эгадир. Техника ва технологиялар ривожини, давлат сиёсати ва халқаро муносабатларнинг ўзгариши билан назорат рўйхатининг доимий янгиланиб туриши талаб этилади. Ўзгаришлар экспорт назоратининг турли режимларидаги аъзо мамлакатлар томонидан киритилди. Доимий равишда ўзгариб турувчи сиёсий жараёнларга мос келиш учун зудлик билан кўп томонлама битим тузиш, баъзи бир турдаги номланишларни бир томонлама назорат қилиш, назорат рўйхатларини ўзгартириш имконини берувчи эгилувчан экспорт назорати тизимини яратиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикасида экспорт назорат тушунчаси “Ўзбекистон Республикасининг ташқӣ иқтисодий фаолияти тўғрисида”ги Қонуни асосида киритилди. Ушбу Қонуннинг 22-моддасида Ўзбекистон Республикасида қуролланиш, ҳарбий техника, икки маънога эга товар ва технологияларга эга бўлиш ва халқаро мажбуриятларни бажаришга қаратилган ташқӣ иқтисодий фаолиятини амалга оширишдаги миллий манфаатларини ҳимоя қилишни кўзловчи экспорт назорат тизими фаолият кўрсатади. Экспорт назоратга тушувчи ташқӣ иқтисодий фаолият объектларининг рўйхати тузилган бўлиб, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан уларни олиб чиқиш ва транзит қилиш тартиби белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 10 октябр кундаги “Товарлар (иш, хизмат) экспортини кўшимча равишда рағбатлантириш чоралари тўғрисида”ги УП-1871 Фармонида биноан махсус товарларнинг рўйхати тузилган бўлиб, уларнинг экспорт-импорти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг фармойишига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Ташқӣ иқтисодий алоқалар вазирлиги томонидан бериладиган лицензия-

⁸⁷ Мансуров А. Седьмая безядерная. Газета Uzbekistan Today. 15 сентября 2006 г.

лар орқали амалга оширилади. Уларга қуйидаги тўртта товарлар гуруҳи киради:

1. Қурол-яроғ ва ҳарбий техника, уларни ишлаб чиқариш учун махсус комплект буюмлар;

2. Қимматбаҳо металллар, котишмалар, улардан ясалган буюмлар, руда, концентрат, лом ва чиқиндилар, қимматбаҳо табиий тошлар ва улардан ясалган буюмлар, чиқиндилари, кукуни ва қимматбаҳо табиий тошларнинг рекуператори, марварид ва ундан ясалган буюмлар, қаҳрабо ва ундан ясалган буюмлар;

3. Уран ва бошқа радиоактив моддалар, улардан ясалган буюмлар, радиоактив моддаларнинг чиқиндилари;

4. Радиоактив моддалар ишлатиладиган асбоб ва ускуналар.

Халқаро нодавлат ташкилотлар билан биргаликда ядровий ва радиоактив материалларни рўйхатга олиш ва назорат қилиш, уларнинг импорти ва экспорти самарали тарзда амалга оширилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва МАГАТЭ ўртасида Шартномага асосан 1994 йили ядровий қуроллар ва ядровий материалларни тарқатмаслик хусусидаги қафолатлар тўғрисидаги Битим имзоланган.

1997 йилнинг 17 декабрида эса Ўзбекистон томонидан “Қафолатлар тўғрисида”ги Битимга “Қўшимча Баённома” имзоланди ва бу билан мамлакатда ядровий фаолиятни назорат қилиш тизими янада мустаҳкамланди.

Бу борада таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда барча қонун ва меъёрий ҳужжатлар халқаро Конвенция ва Битимларга мос келишини таъминлаш мақсадида, атом қувватидан тинчлик йўлида фойдаланишни назарда тутган қатор қонун ва меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган. Улар жумласига “Ядровий материалларни жисмоний ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Учинчи мамлакат олдида масъулиятни ҳис этиш тўғрисида”ги, “Ядровий можаро хусусида олдиндан хабар бериш тўғрисида”ги, “Ядровий зарар бўйича фуқаролик масъулияти тўғрисида”ги конвенциялар киради.

Норбаев У.И. Значение экспортного контроля над ядерными передачами в Республике Узбекистан // Экспортный контрол ядерных передач в странах ЦА: материалы регионального семинара 3-5 сентября 2001. – Алматы, 2001. С. 20.

Мустақиллик йилларида радиацион хавфсизликни таъминлаш соҳасида давлат ва фуқаролар муносабатларини бошқарувчи қатор қонунлар қабул қилинди. Уларнинг қаторида “Радиацион хавфсизлик тўғрисида”ги Қонун ҳам бўлиб, унда давлатни бошқариш масалалари, назорат, мазкур соҳада лицензиялаш фаолияти, фуқароларнинг ҳуқуқлари, ижтимоий масалалар каби хавфсизликнинг барча қирралари кўриб чиқилган. Шунингдек, улар қаторидан “Ўзига хос юкларнинг транзити тўғрисида”ги Қонун ҳам жой олган бўлиб, Қонун юкларни қабул қилувчи ва юк юборувчилар, айрим юкларнинг республика ҳудуди орқали ўтишини тақиқлашнинг мажбурият ва масъулиятларини белгилаб берди. Мазкур Қонуннинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигига, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигига (автотранспорт билан), Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона назорати, “Саноатконтхназорат” агентлигига, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигига ва бу борадаги масъул вазирлик ва ташкилотлар зиммасига юклатилган.

БМТ ва Ўзбекистон Республикаси муносабатларида минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашга доимий асосда эътибор бериб келинади.

БМТ Бош Ассамблеясининг 2000 йилда бўлиб ўтган “Минг йиллик саммити”да Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов халқаро терроризм ва наркотикларнинг ноқонуний савдоси билан курашга, минтақавий хавфсизликни, БМТ тузилиши ва фаолиятини ислоҳ қилишга оид муҳим таклифлар билан чиқди. Ушбу саммитда И.Каримов халқаро жамоагчилик эътиборини яна бир бор Орол денгизи қуриши билан боғлиқ дунё миқёсидаги муаммога қаратди. Қайд этиш керакки, Орол бўйидаги вазият нафақат Марказий Осиё учун, балки дунё миқёсидаги экологик муаммодир. Бундан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон биричи Президенти экологик хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги халқаро ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш таклифи билан чиқди. Бу муҳим ишга халқаро ташкилотлар ва донор мамлакатлар молиявий маблағларини жалб қилиш мақсадида БМТнинг атроф-муҳитни ҳимоя қилиш Дасту-

ри қошида Орол ва Оролбўйи муаммолари бўйича Кенгаш тузиш таклиф қилинди⁸⁹.

Мутахассисларнинг фикрича, БМТ глобал хавфсизликни таъминлаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳозирги кунда мавжуд минтақавий ва глобал характерга эга бўлган низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш каби мураккаб масалаларни ҳал этишда ўзининг имкониятларидан тўла фойдаланган ҳолда керакли натижаларга эриша олмаяпти. Шу боис, улар БМТни ислох қилиш, унинг ХК ҳузурида фаолият олиб бораётган терроризмга қарши кураш қўмитасининг ваколатларини кучайтириш ҳамда Қўмита томонидан жиноятчиликка қарши курашда аъзо-давлатлар ҳамкорлигига суянган ҳолда ва бу ҳамкорликни мувофиқлаштириш асосида иш олиб борадиган тузулмага айлантириш мақсадга мувофиқлигини таъкидламоқдалар⁹⁰.

Бугунги кунда Ўзбекистон БМТнинг 12 та аксилтеррористик конвенцияларга ва ташкилотнинг Наркотиклар савдоси билан кураш бўйича Конвенциясига қўшилган. Бу ҳамкорлик доирасида 2000 йилнинг 19-20 октябрида Тошкентда “Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш: наркотиклар, уюшган жиноятчилик ва терроризмга қарши курашга бир бутун ёндашув” мавзусида халқаро конференция ўтказилди. Ўзбекистон бутун дунёда тинчликни мустаҳкамлаш борасидаги қўпгина хайрли ишларнинг ташаббускори бўлиб чиқди.

БМТ ва Ўзбекистон Республикаси ҳамкорлигида мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларини ривожлантиришда замонавий фан ва технологиялар ютуқларидан кенг фойдаланиш ва инновацион дастурларни амалга оширишга ҳам алоҳида эътибор қаратилади.

Хусусан, БМТнинг “Рақамли ривожланиш ташаббуси” (Digital Development Initiative) дастури Ўзбекистонда ахборот ва коммуникацион технологиялар ривожланишини қўллаб-қувватлашга қара-

⁸⁹ С.А.Жўраев. Ўзбекистоннинг БМТ билан ҳамкорлигини ривожлантириш. //Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилиш йўлида. Тошкент. 2005. - Б. 130.

⁹⁰ Қаранг: Исполнительный директорат Контртеррористического комитета: Борьба с терроризмом- прогресс и вызовы.// Департамент общественной информации ООН .DPI/2375В-январь 2005.

тилган бўлиб, ахборот технологияларининг таълим тизимларида кенг татбиқ этилишини ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро терроризмга қарши кураш, информацион хавфсизликни таъминлаш, ядровий технологиялардан тинчлик йўлида фойдаланиш, ижтимоий-иқтисодий соҳалардаги муаммоларни бартараф этиш ва бошқа қатор йўналишларда БМТ ташкилоти билан яқиндан ҳамкорлик олиб бориши глобал ва минтақавий хавфсизликни таъминлашдаги муносиб ҳиссасини янада орттиради.

Ўзбекистон ўзининг 30 миллионлик аҳолиси билан Марказий Осиё минтақасида хавфсизликни таъминлашда муҳим рол ўйнаб келмоқда. БМТнинг Наркотик ва жиноятчиликка қарши кураш ташкилотининг минтақавий ваколатхонаси Ўзбекистонда 1993-йилдан буён фаолият юритиб келмоқда ҳамда ноқонуний наркотик моддалар айланиши, жиноятчилик, наркотик моддалар савдоси, терроризм ва экстремизмга қарши курашга йўналтирилган лойиҳаларни амалга ошириш йўли билан аҳоли, айниқса ёшлар саломатлигини сақлаш ва хавфсизликни таъминлаш масалаларини ҳал этиш бўйича кўмаклашмоқда.

Ҳозирги кунда ушбу ташкилот билан ҳамкорликда қуйидаги қўшма лойиҳалар амалга оширилиб келинмоқда:

1. “Тиёҳванд воситалар, психотроп моддалар ва уларнинг прекурсорларининг қонунга хилоф равишда муомалада бўлишига қарши курашиш бўйича Марказий Осиё минтақавий ахборот мувофиқлаштириш маркази (САРИСС)ни ташкил этиш” Минтақавий лойиҳаси (лойиҳанинг умумий қиймати – 15,4 млн. АҚШдолл.). Лойиҳа доирасида САРИССни ташкил этиш бўйича шартноманинг ишгирокчи-давлатлари миллий координаторлари Кенгашининг бир қанча йиғилишлари ўтказилиб, унда яқин келажақдаги фаолиятнинг асосий йўналишлари белгилаб олинмоқда ва долзарб масалалар кўриб чиқилмоқда.

2. “Треатмент ИИ – наркотик моддаларга қарамликни ва унинг соғлиқ учун салбий оқибатларини даволаш” Минтақавий лойиҳаси (лойиҳанинг умумий қиймати – 1 млн. 490 минг АҚШдолл.). Лойиҳа доирасида Республиканинг вазирлик ва идоралари мутахассислари психотроп моддаларни истеъмол қилиш натижасида жабр-

ланган инсонларни ҳимоя қилишнинг самарали стратегияларини қўллаб-қувватлаш ва тарғибот қилиш соҳасида халқ аро стандартларга ва конвенсияларга мос келадиган махсус ўқув курсларида ўз малакаларини ошириб келмоқдалар.

3. “Оилада ҳаёт кўникмаларини шакллантириш дастури воситасида ёшлар ўртасида психоактив моддаларнинг ноқонуний истеъмол қилиниши, ОИВ/ОИТС ва жиноятчиликни олдини олиш” Минтақавий лойиҳаси. Ҳозирги кунда ушбу лойиҳа доирасида Тошкент шаҳри ва республиканинг уч вилоятида мактаб ёшигача бўлган болалар учун “Оила ва мактаб биргаликда” дастури амалга оширилмоқда.

4. “Чегара пунктларини мустаҳкамлаш ва чегара алоқа бўлинмасини ташкил қилиш орқали Афғонистоннинг шимолий маршрутлари орқали ўтувчи ноқонуний опиятларнинг айланишига қарши курашиш” Минтақавий лойиҳаси (лойиҳанинг умумий қиймати – 1,3 млн. АҚШдолл.).

Ўзбекистон Республикасига кирувчи ва транзит орқали МДХ мамлакатларига ўтувчи шахслар ва транспорт воситаларининг асосий оқими Ўзбекистон-Тожикистон чегарасидаги «Ойбек-авто йўл» ўтказув пункти орқали амалга оширилиши ҳисобга олинган ҳолда, асосий техник ҳамкорлик оқими ушбу назорат-ўтказув пунктига йўналтирилган.

Бундан ташқари, 2011-йилда ноқонуний наркотик моддаларга қарши кураш соҳасида юқори натижаларга эришиш бўйича минтақа давлатлари учун комплекс тавсиявий хужжат ҳисобланган 2011-2016-йиллар учун мўлжалланган Афғонистон ва унга қўшни давлатларда наркотик моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашдаги хатти-ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш минтақавий дастури йўлга қўйилди.

Ушбу дастурнинг асосий мақсадларидан бири минтақа мамлакатларининг наркотик моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашишдаги салоҳиятини кучайтириш, шунингдек халқаро оператцияларни қўллаб-қувватлаш учун махсус манбалар ажратишдан иборат.

Мазкур дастур лойиҳасининг умумий қиймати 60 млн. АҚШ-долларини ташкил қилади. Асосий донор-мамлакатлар Япония,

Россия, Шветсия, Норвегия ва Италия ҳисобланади. Дастур иштирокчилари: Афғонистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Эрон, Покистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон.

5. “БМТнинг Наркотик ва жиноятчиликка қарши кураш ташкилоти (УНОДС) ва Бутун жаҳон божхона ташкилотининг контейнер ташилмаларини назорат қилиш бўйича глобал дастури”. Контейнер ташилмаларини назорат қилиш бўйича глобал дастур (ГПСТ) 2004-йилда БМТнинг Наркотик ва жиноятчиликка қарши кураш ташкилоти (УНОДС) ва Бутун жаҳон божхона ташкилоти томонидан божхона ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини бирлаштириш орқали бу каби жиноятчилик фаолиятига чек қўйиш мақсадида ишлаб чиқилган.

ГПСТнинг ўн йиллик фаолияти мобайнида сезиларли ютуқларга эришилди. Ўзининг амалиётга тадбиқ этилишидан сўнг ГПСТ порт назорати бўйича 30 дан ортиқ тезкор бўлинмаларни ташкил қилди, бу эса, ўз навбатида, наркотик ва бошқа тақиқланган маҳсулотларнинг, хусусан, 100 тонна кокаин, 3 млн тонна героин, 60 тонна каннабис ва тақиқланган наркотик моддалари ишлаб чиқишда қўлланилувчи 1273 тонна миқдоридagi кимёвий модда-прекурсорлар, шунингдек, сигареталар, автомобиллар, дори воситалари, электрон чикиндилар, хавфли материаллар ва ёввойи ҳайвонлар каби тақиқланган товарлар ва наркотик моддаларни аниқлаш ва мусодара қилишнинг сезиларли даражада ошишига сабаб бўлди.

6. “Марказий Осиё минтақаси ва Озарбайжондаги прекурсорлар устидан назорат қилиш” Минтақавий лойиҳаси (лойиҳанинг умумий қиймати – 6 млн. АҚШ долл.). Ушбу лойиҳа доирасида тренинглар, семинарлар, турли учрашувлар ўтказилган бўлиб, уларда мамлакатимизнинг турли ташкилотларидан 200 дан ортиқ вакиллар иштирок этдилар.

Вазирлик ва идоралар компьютер ва лаборатор ускуналар, транспорт ва техник воситалар, материаллар, ўқув қўлланмалари билан таъминланди.

Шунингдек, лойиҳа ҳуқуқ-тартибот органларининг Афғонистонга кимёвий прекурсорлар ноқонуний олиб ўтилишини олдини олиш бўйича минтақавий ва миллий оператцияларини молиялаштиради.

7. “Марказий Осиё ва Афғонистон Ислом Республикаси давлатлари ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари шахсий таркибини наркотик моддаларга қарши кураш соҳасида малакасини ошириш”, Минтақавий лойиҳаси (лойиҳанинг умумий қиймати – 2.14 млн. АҚШ долл.). Лойиҳа доирасида наркотик моддалар ноқонуний айланишига қарши кураш бўйича бўлинмалар ходимларини таъёрлашда Домодедово халқаро идоралараро марказида, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Давлат Божхона қўмитаси Олий ҳарбий божхона институтида, Бишкекда, Ашхободда, Анқарадаги ТАДОК Академиясида ҳуқуқ-тартибот органларининг ҳамда масъул давлат идораларида тренинглар ўтказилмоқда.

Шунингдек, 2016-йили Тошкент шаҳрида БМТнинг наркотик ва жиноятчиликка қарши кураш ташкилоти (УНОДС) билан ҳамкорликда Марказий Осиё давлатлари учун УНОДСнинг 2015-2019-йилларга мўлжалланган Дастури Бошқарув қўмитасининг биринчи йиғилиши, “Жиноий ишларни тергов қилишда ва судда кўриб чиқишда электрон далилларни олиш ва улардан фойдаланиш” мавзусида прекурсорлар бўйича Минтақавий ишчи гуруҳининг (РВПГ) навбатдаги Минтақалараро ўқув семинари ва бошқа тадбирлар ўтказилди.

3.2. Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда ШХТ ва МДХ ўрни

Минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг самарали ва кўп томонлама механизмлари қаторига халқаро ва минтақавий ташкилотлар муҳим аҳамият касб этади. Марказий Осиё минтақасида тинчлик ва барқарорликни сақлаш, ижтимоий ва иқтисодий ривожланишни таъминлаш борасида фаолият олиб бораётган ташкилотлар ичида Шанхай Ҳамкорлик ташкилоти алоҳида ўрин тутади.

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ) фаолиятида минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш муаммоларини бартараф этиш ташкилотнинг долзарб вазифалари қаторига киради.

ШХТнинг расмий ҳужжатларига асосан ташкилот фаолиятининг устувор йўналишлари қаторига ташкилотга аъзо давлатлар

худудларида халқаро терроризм, диний экстремизм, уюштирилган жиноят, гиёҳвандлик моддалар ва қуролларнинг ноқонуний айланиши, норасмий миграция каби салбий тенденцияларни олишга қаратилган бўлиб халқаро ва минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш муаммоларини ечишнинг самарали механизмларини ишлаб чиқишда алоҳида аҳамият касб этади.

Ташкилот органларини Давлатлар раҳбарлари Кенгаши ва Хукуматлар раҳбарлари Кенгаши ташкил этади. Бу кенгашлардан ташқари аъзо давлатлар Ташқи ишлар, Иқтисодиёт, Мудофаа, Транспорт, Маданият ва бошқа вазирликлар раҳбарлари иштирокидаги йиғилишлар ташкилотнинг турли йўналишлардаги устувор муаммоларни бартараф этишга қаратилган стратегияни ишлаб чиқаришда асосий механизмлари ҳисобланади.

ШХТнинг тарихига назар ташланса, шуни қайд этиш мумкинки, нисбатан қисқа вақт мобайнида ушбу ташкилот ўз мавқеини ва салоҳиятини етарли даражада мустақкамлаб олишга эришди.

Ўзбекистон 2002 йил 7 июнда Санкт-Петербург шаҳрида ташкилотга аъзо давлатлар раҳбарлари томонидан қабул қилинган Минтақавий аксилтеррор тизимни яратишда фаол иштирок этди.

2004 йилда Тошкент шаҳрида ўтказилган учрашувда ШХТ давлатлари ўртасида гиёҳвандлик воситалар ва психотроп моддалар ҳамда уларнинг прекурсорларининг ноқонуний айланишини олдини олиш бўйича Келишув имзоланди.

Ташкилотнинг худди мана шу учрашувда Минтақавий аксилтеррор тизимини бажарувчи қўмитасининг Тошкент шаҳрида асосланган ҳолда ўз фаолиятини бошлашига бағишланган очилиш маросими ўтказилди.

2006 йилда ШХТнинг Шанхай шаҳрида бўлиб ўтган Саммитида эса минтақада терроризм, экстремизм ва сепаратизмга қарши кураш бўйича ташкилотнинг беш йиллик Декларациялари қабул қилинди. Бундан ташқари, Саммит натижалари асосида Минтақавий антитеррористик тизим доирасида маълумотларни техник муҳофазасига оид Келишув ҳамда ШХТ доирасида терроризм, экстремизм ва сепаратизмга қарши кураш бўйича ҳамкорликнинг 2007-2009 йилларга бағишланган Дастури қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг ШХТ доирасидаги фаол ишти-

роки мамлакатда қабул қилинган расмий ҳужжатларда ҳам ўз аксини топмоқда.

2006 йилнинг 26 августида Олий Мажлис Сенати томонидан 2002 йилнинг 7 июнида Санкт-Петербург шаҳрида ШХТ Хартияси баённомасига киритилган Ўзбекистон Республикасининг Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига қўшилиши тўғрисидаги ўзгаришларни ратификация қилиш бўйича қарори қабул қилинди.

ШХТнинг Тошкентда фаолият олиб бораётган Минтақавий аксилтеррор органи терроризм ва экстремизмга қарши курашнинг самарали механизмларидан бирига айланиб бормоқда. Ушбу йўналишда Ўзбекистон томонидан ШХТ доирасида фаолият таъқиқланган террорчи, экстремист ва сепаратист гуруҳларнинг ва бу йўналишларда жиноятчиликда айбланиб, қидирувга берилган шахсларнинг рўйхатини тузиш ташаббусининг амалга оширилишини бу соҳадаги салмоқли натижа сифтида баҳолаш мумкин.

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг Минтақавий Аксилтеррор Органи (МАО) ШХТнинг Шанхайда (2001 й.), Санкт-Петербургда (2002 й.) ва Москвада (2003 й.) да бўлиб ўтган саммитларида аъзо мамлакат раҳбарлари қарорларига мувофиқ ташкил этилган.

ШХТ аъзо давлатлар раҳбарларининг Санкт-Петербургдаги саммитида МАО тўғрисида Битим имзоланган эди, Москвадаги саммит жараёнида эса МАО Ижроия қўмитасининг Регламенти тасдиқланди. Бу ҳужжатлар мазкур тузилманинг ҳуқуқий негизини ташкил этади.

Минтақавий аксилтеррор тузулмаси (МАТ) Хартияга мувофиқ, ШХТнинг доимий амал қилувчи органи бўлиб, Ташкилотга аъзо давлатларининг ҳуқуқ-тартибот органлари ва махсус хизматларининг терроризмга қарши курашдаги ҳаракатларини мувофиқлаштириш ва терроризмда гумон қилинаётган шахсларнинг халқаро қидирувига ёрдамлашишга мўлжалланган.

МАТ органларига унинг Кенгаши ва Ижроия қўмитаси ҳисобланади. Қирғизистон ШХТ МАТни ташкил этиш ташаббускорларидан бири бўлганига қарамай, унинг Ижроқўмини дастлаб Бишкекда жойлаштириш мўлжалланган эди, кейин эса, 2003 йил 29 майда Москвада бўлиб ўтган ШХТ аъзо-давлатлари раҳбарларининг

мажлисида ШХТ МАТ Ижроқўмини Бишкекдан Тошкентга кўчириш тўғрисида қарор қабул қилинди.

ШХТ аъзо-давлатлари ташқи ишлар вазирлари Кенгашининг 2003 йил 5 сентябрь куни ўтказилган мажлисда МАТ Ижроқўмини Тошкентга кўчириш тўғрисидаги давлат раҳбарлари қарорини юридик жиҳатдан расмийлаштириш якунланди.

2003 йил 1 ноябрда МАТ Ижроқўми минимал таркибда ишга тушди, 2004 йил 1 январдан бошлаб эса – ШХТнинг мазкур доимий фаолият юритувчи органи тўлақонли ишини бошлади.

ШХТ МАОнинг Ижроқўмини Тошкентга кўчиришдан асосий мақсад шундан иборат эдики, Бишкекда ҳозирги вақтда МДХнинг Аксилтеррор маркази, КХТШнинг махсус Коллектив кучлари штаб-квартираси мавжуд бўлиб, бу тузилмалар ўртасидаги фаолиятни мувофиқлаштириш мураккаб ва катта аҳамиятга эга бўлган масала ҳисобланади.

Тошкентда ШХТ МАТнинг таъсис этилиши ҳам ШХТ доирасида, ҳам кенгрок форматда халқаро терроризмга қарши курашда ҳамкорликни ривожлантириш учун зарур шароитлар ярагади, ташкилот аъзо-мамлакатларига минтақавий ва глобал хавфсизликни мустаҳкамлаш мақсадида қўшма салоҳиятни мақбулроқ қўллаш имконини беради. ШХТнинг Минтақавий аксилтеррор органи минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги ҳамкорликнинг самарали механизми бўлиб қолмоқда⁹¹.

ШХТ Марказий Осиёнинг қўшни ҳудудларларида жойлашган Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва Покистон давлатларига таъсир этгани ҳолда, минтақада улкан сиёсий бирлашмага айланиб бормоқда. Россия ва Хитой учун бу фақатгина миллатчилик, диний экстремизм ва сепаратизм учун кураш бўйича минтақавий ташкилот эмас, балки жаҳон миқёсида ўзларининг стратегик манфаатларини ҳимоя қилишга имкон берадиган геосиёсий инструментдир. Кенг маънода эса ШХТ кўп қутбли глобал сиёсий тизимни юзага келиши натижаси деб баҳолаш мумкин⁹².

⁹¹ РАТС – время практических действий. <http://www.asiainform.ru/nusdoc/151.htm> . 29.03.06.

⁹² Лузянин С.Г. Россия и Китай в Центральной Азии. Проблемы развития ИЛОС. (сентябрь 2001 - сентябрь 2004 гг.). <http://www.analitika.org/article.php?story=20050329052500844>

XXI асрда давлатларнинг иқтисодий ўсиши илмий-техник тараққиётнинг етакчи роли иқтисодиётнинг барча соҳаларида, биринчи галда, саноатда ишлаб чиқаришнинг асосий таркибини интеллектуаллаштириш орқали таъминланади. Янги билимлар ёки қарорлардан иборат бўлган янги ёки такомиллашган технологиялар, маҳсулотлар, ускуналар ҳиссасига ривожланган мамлакатларда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 70 дан 85 фоизгача тўғри келади. Таълим энг муҳим соҳалардан бирига айланиб, ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ривожининг истиқболини белгилаб беради.

Инновацион фаолиятнинг фаоллиги бугунги кунда кўпроқ иқтисодий ривожланиш даражасида ўз аксини топмоқда: инновацион фаолият учун яхши шароитлар яратган мамлакатлар глобал иқтисодий рақобатда ютиб чиқмоқдалар.

2016 йил 23-24 июнь кунлари Кўксаройда Шанхай ҳамкорлик ташкилоти Давлат раҳбарлари кенгашининг навбатдаги мажлиси бўлди. Мажлис Ўзбекистон Республикаси раислигида ўтди.

ШХТ саммити ташкилотга аъзо давлатлар раҳбарларининг тор доирадаги учрашуви билан бошланди. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислам Каримов раислигида ўтган учрашувда Қозоғистон Республикаси Президенти Нурсултон Назарбоев, Хитой Халқ Республикаси Раиси Си Цзиньпин, Қирғизистон Республикаси Президенти Алмазбек Атамбоев, Россия Федерацияси Президенти Владимир Путин, Тожикистон Республикаси Президенти Имомали Раҳмон иштирок этди.

Мажлисида Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар ўртасида савдо-иқтисодий ҳамкорликни янада ривожлантириш, терроризм, диний экстремизм ва сепаратизмга қарши курашиш, ШХТ фаолиятини кенгайтириш, минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш масалалари муҳокама қилинди.

Шанхай ҳамкорлик ташкилоти 2001 йил 15 июнда Шанхай шаҳрида Ўзбекистон, Қозоғистон, Хитой, Қирғизистон, Россия ва Тожикистон имзолаган ШХТни ташкил этиш тўғрисидаги Декларация асосида тузилган. Ўзаро ишонч, дўстлик ва яхши кўшничиликни мустаҳкамлаш, сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, маданий-гуманитар, энергетика, транспорт ва бошқа соҳалардаги

ҳамкорликни ривожлантириш, ўзи қамраган минтақада тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш ташкилотнинг асосий мақсад ва вазифалари этиб белгиланган.

ШХТ Хартиясида аъзо давлатлар мустақиллик, ҳудудий яхлитлик ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш, тенг ҳуқуқлилик, ўзаро англашув ва фикрларни инобатга олиш, ички ишларига аралашмаслик, халқаро муносабатларда куч ишлатмаслик ва келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал этиш тамоилларига амал қилиши қайд этилган.

Ўтган 15 йилда ташкилотнинг мустаҳкам ҳуқуқий асоси яратилди, котибияти ва таркибий тузилмалари фаолияти йўлга қўйилди. ШХТ нуфузли давлатлараро ташкилот сифатида халқаро майдонда мустаҳкам ўрин эгаллади, кўп томонлама ҳамкорликнинг самарали механизмига айланди.

Ўзбекистон ташкилотнинг асосчиларидан бири, улкан иқтисодий ва геосиёсий салоҳиятга эга давлат сифатида унинг фаолиятида алоҳида ўрин тутади. Мамлакатимиз ШХТга савдо-иқтисодий, маданий-гуманитар алоқаларни ривожлантириш, шунингдек, минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлаш, терроризм, экстремизм, гиёҳванд моддалар ва қурол-яроғларнинг ноқонуний айланишига қарши курашишда муҳим восита сифатида қарайди.

Ўзбекистон Шанхай ҳамкорлик ташкилотига учинчи маротаба раислик қилди. Республика ШХТга 2003-2004 ҳамда 2009-2010 йилларда раислик қилган.

Ўзбекистоннинг ташкилотга биринчи раислиги ҳам ШХТ фаолиятини янги мазмун билан бойитган. 2004 йил 17 июнда Тошкентда бўлиб ўтган саммит доирасида пойтахтимизда ташкилотнинг доимий фаолият юритувчи органи – Минтақавий аксилтеррор тузилмаси ижроия қўмитаси очилган. Хавфсизлик кенгашлари котиблари учрашуви йўлга қўйилган. Бу ишлар ШХТнинг асосий мақсадларидан бўлган тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, турли таҳдид ва хавф-хатарларнинг олдини олишда муҳим омил бўлмоқда.

2004 йилдаги саммитда ШХТнинг ваколатлари ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенция, Наркотик воситалар ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашишда ҳамкорлик

тўғрисидаги битим, ШХТ хузуридаги кузатувчи мақоми тўғрисидаги низом ва бошқа қатор ҳужжатлар имзоланган. Покистон, Ҳиндистон, Эрон ва Мўғулистонга ШХТ хузуридаги кузатувчи давлат мақоми берилган. Президентимиз Ислоҳ Каримов ташаббуси билан ўша йилги саммитга Афғонистон раҳбари илк бор меҳмон сифатида таклиф қилинган. Кейинчалик Афғонистон ШХТ хузуридаги кузатувчи давлат мақомига эга бўлди.

Ўзбекистоннинг иккинчи раислиги даврида амалга оширилган ишлар ҳам ШХТ фаолиятини янги босқичга кўтарди. 2010 йил апрель ойида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Пан Ги Муннинг мамлакатимизга ташрифи чоғида ШХТ ва БМТ котибиятлари ўртасида ҳамкорлик тўғрисидаги Қўшма декларация имзоланди. Бу Шанхай ҳамкорлик ташкилотининг мазкур глобал тузилма билан ўзаро алоқаларига асос бўлиб келмоқда.

2010 йил 11 июнь куни Тошкентда ўтган саммитда, шунингдек, ташкилот доирасидаги масалаларни ҳал этишда муҳим ҳужжатлар – ШХТнинг иш юритиш қоидалари ва ШХТга янги аъзоларни қабул қилиш тартиби тўғрисидаги Низом имзоланган.

Ўзбекистон Республикаси 2015 йил 11 июлдан буён ташкилотга раислик қилиб келмоқда. У аъзо давлатлар билан биргаликда ШХТ доирасидаги ҳамкорликни кенгайтириш, ўзаро алоқалар мувофиқлашувини яхшилаш, ташкилотнинг халқаро майдондаги ролини кучайтириш юзасидан салмоқли ишларни амалга оширди. ШХТнинг халқаро алоқаларини ривожлантириш, ҳавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш билан боғлиқ ташаббусларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этиш орқали ташкилот фаолияти самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор қаратди.

Давлат раҳбарлари ШХТнинг 15 йиллик фаолияти асосий натижаларини кўриб чиқдилар. Ташкилот нуфузли ва аҳамиятли тузилма сифатида халқаро майдонда мустаҳкам ўрин эгаллагани алоҳида таъкидланди.

Мажлисида халқаро терроризм, экстремизм ва унинг бошқа кўринишлари бугунги кунда дунёнинг барча мамлакатлари учун бирдек хавф солаётгани алоҳида таъкидланди. Ушбу таҳдидларга фақат ҳамкорликда, жаҳон ҳамжамияти ҳаракатларини бирлаштириш орқали қарши курашиш мумкинлиги қайд этилди.

ШХТ Хартияси қоидалари ва бошқа ҳужжатларига мувофиқ терроризм, сепаратизм ва экстремизмга, наркотик моддаларнинг ноқонуний айланиши, қурол-яроғ, ўқ-дори ва портловчи моддалар билан ноқонуний савдо, оммавий қирғин қуроллари ва уларни етказиб бериш воситалари тарқалишига қарши биргаликда курашиш ШХТ доирасидаги ўзаро ҳамкорликнинг устувор вазифаларидан бири экани таъкидланди.

Ўзаро ҳамкорлик, давлат суверенитетини ҳурмат қилиш ва бошқа мамлакатлар ички ишларига аралашмаслик принципларига асосланган ҳолда, ҳавфсиз, холис ва очиқ ахборот маконини яратишга доир саъй-ҳаракатларни фаоллаштириш муҳимлиги қайд этилди.

Мажлисида кўп томонлама ҳамкорликнинг устувор йўналишлари, минтақа ва дунёдаги вазиятга оид долзарб масалалар юзасидан фикр алмашилди.

Иқтисодиётнинг пасайишига қарши самарали курашиш борасида тажриба алмашиш, инновацион технологияларни жорий қилиш, қулай инвестициявий ва ишбилармонлик муҳитини шакллантириш, ҳамкорликнинг устувор йўналишларида узоқ муддатли ўзаро манфаатли лойиҳаларни амалга ошириш ва инфратузилмани ривожлантириш зарурлиги таъкидланди.

Мажлисида транспорт коммуникациялари, энергетика, маданият, туризм ва бошқа соҳалардаги ҳамкорликни ривожлантириш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

Давлат раҳбарлари кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги мажлисида кузатувчи мақомидаги мамлакатлар делегациялари раҳбарлари – Афғонистон Ислоҳ Республикаси Президенти Ашраф Ғани, Беларусь Республикаси Президенти Александр Лукашенко, Ҳиндистон Республикаси Бош вазири Нарендра Моди, Мўғулистон Республикаси Президенти Цахиагийн Элбэгдорж, Покистон Ислоҳ Республикаси Президенти Мамнун Ҳусайн, Эрон Ислоҳ Республикаси ташқи ишлар вазири Муҳаммад Зариф, саммит меҳмони – Туркманистон Президенти Гурбангули Бердимухамедов ҳам иштирок этди. Шунингдек, мажлисида ШХТ Бош котиби Рашид Алимов, Минтақавий аксилтеррор тузилмаси ижроия кўмитаси директори Евгений Сисоев қатнашди.

Саммитда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби

Ўринбосари Жефри Фелтман, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Ижроия кўмитаси раиси – Ижрочи котиби Сергей Лебедев, Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти Бош котиби Николай Бордюжа, АСЕАН Бош котиби Ле Лионг Минь, Осиёда ҳамкорлик ва ишонч чоралари бўйича кенгашнинг ижрочи директори Гун Цзяньвэй ҳам иштирок этди.

Ҳиндистон Республикаси ва Покистон Ислом Республикасининг ШХТга аъзо давлат мақомини олиш йўлидаги мажбуриятлари тўғрисидаги меморандумлар имзолангани Тошкент саммитининг муҳим воқеаларидан бўлди.

Ҳиндистон ва Покистоннинг ШХТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси мақомига эга бўлиши ташкилот имкониятларини кенгайтириб, халқаро майдонда долзарб муаммоларни ҳал этиш, минтақа ва умуман дунёда хавфсизлик ва барқарор тараққиётни таъминлайдиган кўп томонлама механизм сифатида ташкилот ролини янада оширишга хизмат қилиши таъкидланди.

Давлат раҳбарлари Озарбайжон Республикаси, Арманистон Республикаси, Камбоджа Қироллиги ва Непалга ШХТнинг мулоқот бўйича шериклари мақомини бериш тўғрисидаги меморандум имзоланишини маъқулладилар.

Музокаралар якунида ШХТ ўн беш йиллигининг Тошкент декларацияси, ШХТнинг 2025 йилгача ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича 2016-2020 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар режасини тасдиқлаш тўғрисидаги қарор, ШХТга аъзо давлатларнинг туризм соҳасидаги ҳамкорлигини ривожлантириш дастури ва бошқа ҳужжатлар имзоланди.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатларида янги технологик тузумнинг шаклланишини таъминлаш учун, бир пайтнинг ўзиде, фундаментал ва амалий тадқиқотларни давлат томонидан қўллаб-қувватланишини, инновацион инфротизимни тақомиллаштириш, инновацион фаолият учун таълим тизимида мутахассислар, илмий ва педагогик кадрларни тайёрлаш, таълим тизимида инновацион фаолиятнинг фаоллаштириш, миллий инновацион тизимни шакллантириш, шунингдек, хўжалик айланишида интеллектуал мулк объектларини қўриқлаш, ҳимоя қилиш ва тортиш тизимини ўз ичига олувчи шароитларни яратишни тақозо этади.

Ҳамдўстлик мамлакатларида олиб борилаётган давлатлараро инновацион сиёсат МДХга аъзо-давлатларнинг жорий инновацион фаолияти ҳолатини таҳлил этиш асосида шаклланиб, инновацион сиёсатнинг умумий вазифаларини амалга оширишда комплекс ёндошувни тақозо этади⁹³.

Ҳамдўстлик мамлакатларидаги мавжуд илмий, ишлаб чиқариш ва технологик задел кесишмасида амалга оширилишини тақозо этади. Мазкур устиворликларни бозор тизимини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришни ҳисобга олган ҳолда қуйидагилар орқали қўлланилиши лозим:

Биринчидан, илмий-технологик соҳада давлатлараро инновацион дастур ва лойиҳаларни комплекс шакллантириш ва амалга ошириш;

Иккинчидан, инновацион инфротизимни яратиш ва ривожлантириш;

Учинчидан, рақобатбардош технологияларни ўрганишни ўзаро боғланган ишлаб чиқаришни модернизациялаш билан биргаликда рағбатлантириш.

Бу тадбирларнинг амалга оширилиши жаҳон бозорида ўз ўрнини топа оладиган рақобатбардош корхоналарни яратиш, МДХ мамлакатларида замонавий технологияларнинг тарқатилиши ва маҳаллий инновацион маҳсулотлар экспортини кенгайтиришга замин яратади.

МДХга аъзо давлатларнинг илмий-техник мажмуаси инновацион ривожининг давлатлараро устиворлиги рўйхати лойиҳасини шакллантириш учун, биринчи галда, сўнгги миллий инновацион устиворликлар жамланмаси ва давлатлараро инновацион лойиҳаларни аниқлаш лозим⁹⁴.

Улардан давлатлараро инновацион устиворликлар сараланади ва бундай сараланишни ўтказиш учун мезонлар тизими қабул қилинади.

МДХ мамлакатлари илмий-технологик мажмуаси инновацион ривожининг устиворларини амалга ошириш учун ажратилган чекланган ресурсларни оптимал равишда тақсимлаш ва мувофиқ келувчи ташкилий механизмлардан самарали равишда фойдаланиш зарур. Давлатлараро инновацион устиворликларни амалга ошириш

⁹³ <https://tiim.uz/?p=7680>

⁹⁴ Государственные приоритеты в науке и образовании. РАН, ИНИОН - М., 2001.

учун эса саноатнинг илмийнамо соҳалари ривожини устиворликларини амалга оширишда қабул қилинган умумий механизмлардан фойдаланиш, хусусан давлатлараро инновацион дастурларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир⁹⁵.

Давлатлараро стратегик инновацион устиворликларни амалга оширишда дастурий-мақсадли усулларни қўллаш қуйидаги омиллар билан таъминланади:

- ҳал қилинадиган масалалар аҳамияти;
- оддий ҳолатда, мақбул вақтда муаммони комплекс равишда ечиш имконияти йўқлиги;
- лойиҳаларнинг янгилиги ва юқори самарадорлиги;
- муаммони ҳал қилиш учун ишлаб чиқариш ва технологик соҳалар фаолиятини мувофиқлаштириш заруратининг мавжудлиги⁹⁶.

Жаҳон иқтисодиётининг замонавий глобаллашиши шароитида жаҳон бозоридаги рақобатбардошлик – ишлаб чиқаришга энг янги илмий-техник масалаларни тадқиқ этиш ва илмийнамо ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантириш, шунингдек, инновацион жараёнларнинг самарадорлиги даражаси каби омиллар билан белгиланади.

МДХнинг Иқтисодий кенгаши томонидан Инновацион соҳада 2001-2005 йиллар учун аъзо-мамлакатларнинг давлатлараро инновацион сиёсати Концепцияси қабул қилинган эди. 2002 йилнинг 28 июнида Концепцияни амалга оширишнинг Комплекс режаси қабул қилинди.

Шу билан бирга қайд этилган ҳужжатларни амалга ошириш доирасида иш охиригача етказилмаган. Биринчи галда, бу Комплекс режа чора-тадбирлари зарур миқдорда молиялаштирилмаганлиги, шунингдек, давлатлараро органлари томонидан давлатлараро инновацион ҳамкорлик муаммоларига етарли эътибор берилмаганлиги билан боғлиқ. Инновацион ривожланиш соҳасидаги аксарият тадқиқотларда МДХга аъзо мамлакатларнинг умумжаҳон тенденциялардан ортда қолаётганлиги ҳақли равишда эътироф этилади.

⁹⁵ Соколов А. Выбор научно-технологических приоритетов // Человек и труд. 2000. № 8. С. 56.

⁹⁶ Райзберг Б. А., Лобко А. Г. Программно-целевое планирование и управление. М., ИНФРА-М. 2002.

Агарда давлатларнинг инновацион фаолликдаги ҳолатини илм ва тижорат, иқтисодиётга илмий ишланмаларни тадқиқ этиш тезлигининг ўзаро боғлиқлиги даражасини белгиловчи “инновация индекси” кўрсаткичи орқали аниқлаш лозим бўлса, унда жаҳон етакчилари сифатида АҚШ, Тайван, Финляндия, Швеция, Япония намоён бўлишади. Ҳамдўстликка аъзо мамлакатлар мазкур кўрсаткич бўйича учинчи ўнликда туришибди.

Илмий тадқиқотларга йўналтириладиган ишлаб чиқариш кўрсаткичи давлатнинг ички ялпи маҳсулоти ҳиссаси билан белгиланади. АҚШда у 2,1% ни, Швецияда - 3,6% ни, Финляндияда - 3,4% ни ташкил этади. Япония ушбу кўрсаткич бўйича жаҳонда 4 ўринда, Германия – 9 ўринда, Франция – 10, Буюк Британия 18 ўринда туради. Сўнгги 15 йил ичида иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)дан илмга ажратиладиган маблағни кўрсатувчи умумий қабул қилинган сон 2,5-3% атрофидадир. Бунинг тескарисини собиқ Иттифоқ давлатларида кўриш мумкин. Бозор иқтисодиёти даврида мазкур кўрсаткич ўртача ЯИМ дан 0,3-0,4% га пасайди. Уни фақатгина дунёнинг баъзи – бир учинчи мамлакатлари билан солиштириб кўрамиз. МДХга аъзо давлатлардаги ЯИМдаги фанга бўлган харажатлар ҳиссасининг ўзгариш динамикаси МДХ мамлакатларида мазкур кўрсаткичнинг 1990-2003 йиллар давомида пасайганлигини кўрсатади⁹⁷.

МДХга аъзо мамлакатларнинг давлатлараро инновацион ҳамкорлик қилиш учун интеграцион бирлашуви тарихий заруратдир.

Биринчидан, инновацион ривожланиш миллий технологик тизимларни шакллантиришни ва янги товарларни яратиш, уларни аниқ бозорларда сотишга йўналтирилган қобилиятларни ривожлантириш натижасида ҳар бир мамлакат масъулиятининг ортиши кузатилади. Демак, миллий инновацион масъулиятнинг ортиши Ҳамдўстлик мамлакатлари ўртасида бир-бирини тўлдирувчи ўзаро фаолият заруратини кучайтиради.

Иккинчидан, замонавий шароитда мутлақо янги товарларни фақатгина илмий фанлар қўшилмасида фундаментал тадқиқотларни ривожлантириш асосида яратиш мумкин. Катта харажат-

⁹⁷ Наука России в цифрах // Статистические бюллетени СНГ – М.: ЦИСН, 2004. – С.194.

лар ва аниқ бўлмаган тижорат натижаларининг мавжудлигининг эътирофи, кўпгина фундаментал тадқиқотлар йўналишлари учун характерли бўлган фаолиятни, интеллектуал ва молиявий капитални бирлаштириш, қиммат тадқиқотларни такрорлашга чек қўйиш, шунингдек, бозорда юқори тижорат самарадорлигига эга бўлган технологиялар диффузиясини тезлаштириш. МДХга аъзо давлатлар фаолиятида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Учинчидан, технологик жиҳатдан янги бўлган маҳсулот турини кўпайтириш ҳажми кенгайтириш ва ушбу маҳсулотни сотиш бозорини чуқур диверсификация қилишни тақозо этади. Бу ҳолда инновацион маҳсулот савдосининг умумий қоидаларини аниқлаш ва у учун умумий савдо маконини шакллантириш МДХга аъзо ҳар бир давлатнинг инновацион фаолиятидаги ютуқларнинг муҳим шарти бўлиб қолади.

МДХ доирасида инновацион ривожланиш борасидаги муаммоларни ҳарбий соҳада ҳам кузатиш мумкин. Сўнгги ўн йилликлар давомида ишлаб чиқаришнинг деярли барча тармоқларидаги кооперация алоқаларининг юзага келган узилиши алоҳида давлатлар учун ҳарбий мақсадлардаги маҳсулот ишлаб чиқаришнинг мукамал циклини амалга оширишни қийинлаштиради ва бунга имкон бермайди.

3.3. Минтақавий иқтисодий барқарорликни таъминлашда ЕИХ доирасидаги инновацион ҳамкорликнинг аҳамияти

Евроосиё иқтисодий ҳамжамияти (ЕИХ)ни таъсис этиш ҳақидаги шартнома 2000 йил 10 октябрда Қозоғистон пойтахти Остана шаҳрида Беларусь, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Тожикистон президентлари томонидан имзоланган.

2002 йил май ойида Молдавия ва Украина давлатларига, уларнинг илтимосига кўра ЕИХ қошидаги кузатувчи мақоми берилган. 2003 йилда Арманистоннинг шундай илтимоси қондирилган. Ўзбекистон Республикаси 2006 йил январида ЕИХ аъзоси бўлди.

Ҳамжамият раҳбар органлари қаторига Давлатлараро кенгаш, Интеграция қўмитаси, Парламентлараро Ассамблея, Ҳамжамият Суди қиради. Бу Евроосиё иқтисодий ҳамжамиятининг олий орга-

нидир. Унинг таркибига ҳамжамият мамлакатларининг давлат ва ҳукумат бошлиқлари қиради.

Давлатлараро кенгаш иштирокчи-давлатлар умумий манфаатлари билан боғлиқ муҳим масалаларни кўриб чиқади, интеграция ривожланишининг стратегиясини, йўналишларини ва истиқболларини белгилайди ҳамда ЕИХ мақсадлари ва вазифаларини амалга оширишга йўналтирилган қарорлар қабул қилади.

Бугунги кунда ҳамжамиятнинг олиб бораётган фаолияти тахлили натижалари асосида таъкидлаш жоизки, яқин келажакка ЕИХ фаолиятидаги етакчи йўналишлар қаторига қуйидагилар қиради:

Транспорт – ягона тарифлар, юк оқимини кўпайтириш, божхона тартибларини соддалаштириш, имзоланган битимлар бўйича ички давлат тартибларини яқунлаш, трансмилий транспорт-экспедиция уюшмаларини барпо қилиш.

Энергетика – Марказий Осие гидроэнергетика комплексларини биргаликда ўзлаштириш ва электр қуввати ва сувдан фойдаланиш таъминоти муаммоларини ҳал қилиш, ягона энергетика балансига чиқиш.

Меҳнат миграцияси – мигрантларни ижтимоий ҳимоялаш, меҳнат бойлиқлари кўчишини тартибга солиш ва назорат қилишнинг амалий тизимини вужудга келтириш, миграция билан боғлиқ жиноятчилик билан кураш, мигрантлар ва улар иш берувчиларининг солиқлар тўлаши билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш.

Аграр-саноат комплекси – ЕИХ давлатлари қишлоқ хўжалиги сиёсатини мувофиқлаштириш, Ҳамжамият мамлакатларининг ягона озиқ-овқат бозорини шакллантириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ташиш, сақлаш ва сотиш харажатларини қисқартириш, бу соҳада янги бозор институтларини (суғурта, банк, лизинг, биржа ва бошқа) ташкил қилиш.

ЕИХ Иқтисодий форуми доирасида ташкилотнинг Давлатлараро кенгашининг 2003 йилнинг октябр ойида қабул қилинган 148-сонли қарорига асосан Россия, Беларусь, Қирғизистон, Қозоғистон ва Тожикистон давлатлари бош вазирлари томонидан “ЕИХ – ишбилармон дунё” мавзуида йиллик конгресс ўтказилиши режаси тасдиқланган. Конгресс Ҳамжамият доирасида инновацион дастурларни амалга оширишни фаоллаштириш, аъзо-давлатларнинг иқтисодий хавфсизлигини ҳамда барқарор ривожланишини таъминлаш ва хорижий

сармояларни фан ва технологияларни ривожлантиришдаги ҳиссасини кенгайтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

2004 йилда ўтказилган Конгресс ишида, ЕИХ давлатларининг инновацион тараққиёт уларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашида муҳим аҳамият касб этгани ҳолда, Ҳамжамиятга аъзо давлатларда хомашё экспорти йўналишлари уларнинг илмий-технологик салоҳиятига мос келмаслиги таъкидланди. Анжуман аъзоларининг фикрича, инновацион тараққиётга эришмай туриб, глобал характерга эга бўлган иқтисодий жараёнларда тўла ҳуқуқли иштирокчи сифатида қатнашишга эришиб бўлмайди⁹⁸.

ЕИХ давлатлари раҳбарларининг 2006 йил 25 январда Санкт-Петербург шаҳрида ўтказилган учрашуви аъзо-давлатлар инновацион тараққиётини амалга ошириш ва бу борада улар ўртасида қатор масалалар бўйича умумий келишувларга эришиш зарурлигини ёрқин намоён этди.

Ҳамжамият доирасида эркин савдо тартиби амал қилади, йилдан-йилга ўзаро савдо айланмаси ҳажми ўсиб бораётган. Божхона иттифоқи учун асос яратилмоқда, тобора кенгайиб бормоқда, ҳамжамият мамлакатлари божхона тарифларидаги тафовутлар йўқолиб бормоқда.

Ҳозирги кунда ҳамжамият доирасида қатор ижтимоий масалалар ҳал қилинмоқда: жумладан, ЕИХ мамлакатлари ўрта ва олий ўқув юртлари дипломларининг эквивалентлиги тан олинган, визасиз тартиб сақланган ҳолда чегаралардан икки тарафлама ўтишни тартибга солиш ҳақидаги битим имзоланган. Ҳамжамият давлатлари умумий энергетик салоҳияти жаҳондаги исботланган нефт захираларининг 10 фоизи, газ захираларининг 29 фоизи ва кўмир захираларининг 20,7 фоизини ташкил этади⁹⁹.

Шуни қайд этиш лозимки, бугунги кунга қадар ЕИХ аъзо-давлатлари энергетика секторидagi ҳамкорликнинг устувор йўналишлари аниқланган бўлса-да, ҳали кўзланган мақсадлар амалга оширилгани йўқ.

⁹⁸ Москва приняла первый международный конгресс «ЕврАзЭС - Деловой мир». / Газета «Евразия Вести» от 10 ноября 2004г.

⁹⁹ Геополитика диктует приоритеты экономического развития / «Независимая газета» от 4.08. 2007.

Ҳатто алоҳида ЕИХ аъзо-давлатларида (Қозоғистон, Россия) етарлича молиявий маблағлар мавжудлигида ҳам, Ҳамжамият давлатларининг ўзаро инвестициялари 2005 йилда тушган чет эл инвестицияларининг умумий ҳажмида Белоруссияда – 29,3 фоизни, Қозоғистонда – 14,2 фоизни, Қирғизистонда 29 фоизни, Россияда – 2,5 фоизни ва Тожикистонда – 1,6 фоизни ташкил қилган. ЕИХ доирасида амалга оширилган энергетика лойиҳаларидан фақат россиялик компаниялар иштирокида амалга оширилган Тожикистондаги Сангтуда- ва Рогун гидроэлектрстанцияларини қуриб битказиш лойиҳаларинигина кўрсатиш мумкин¹⁰⁰.

Инвестиция манбаларининг йўқлиги яқин келажакда минтақанинг трансчегара бассейнларида сувдан биргаликда фойдаланишни таъминлашга имкон бермай, кенг кўламдаги гидроэнергетика лойиҳаларини амалга ошириш учун жиддий тўсиқлардан бири бўлади. Ҳамжамият давлатлари ва миллий бизнес-тузилмалари ҳали инвестицияларни, уларнинг берилиш шартларини буюрувчи обрўли халқаро молиявий институтлардан олишни маъқул кўрадилар. Яқинда ташкил этилган Евроосиё Тараққиёт Банки эса “ёшлиги” сабабли ҳали бундай молиявий институт бўлганича йўқ. Ўзаро инвестициялашга маълум даражада қайтариш кафолатлари ва инвестицияларни ҳимоялаш механизмларининг ишлаб чиқилмаганлиги тўсиқлик қилади.

Электр қуввати истеъмолнинг қутилаётган ўсишини, амалдаги ишлаб чиқарувчи қувватларнинг ривожланиб борадиган жисмоний эскириши ва алоҳида давлатларда ишлаб чиқаришнинг янги объектларини яратиш учун хусусий молиявий маблағларнинг етарли эмаслигини эътиборга олиб, шубҳасиз, Ҳамжамият давлатлари яқин вақтларда электр энергетикасига йирик инвестицияларни жалб қилишнинг кескин эҳтиёжи билан тўқнаш келадилар.

Ҳамжамият давлатлари энергетика секторининг мавжуд аҳволи шу ҳақда хулоса қилишга имкон берадики, ЕИХ аъзо давлатлари энергияга ўсиб бораётган ички талабларни, энергия захираларини биргаликда етказиб бериш ва умумий энергетика бозорини ташкил қилиш ҳисобига қондириш учун умумий катта кучларга эгадир.

¹⁰⁰ ЕврАзЭС создает собственный инвестиционный банк. / Газета “Финансовые известия” от 24.06.2005.

Бунинг учун энергетика захиралари билан етарлича таъминланганлик, ривожланган энергетика инфратузилмаси, фойдали геосиёсий ўрин ва технологик мувофиқлик кўринишидаги қулай шарт-шароитлар мавжуд.

Шу билан бирга, Ҳамжамият доирасида энергетика ресурслари тақсимланишининг ҳудудий нотекислиги, асосий фондларнинг жиддий эскирганлиги ва ишлаб чиқарувчи қувватлар танқислиги билан боғлиқ қатор муаммолар сақланиб қолмоқда.

Бундан ташқари, Марказий Осиё минтақасида сув-энергетика бошқаруви муаммосининг ҳал қилинмаганлигини, минтақа шароитида сув ва энергетика захираларидан фойдаланишнинг ўзаро боғлиқлигини, энергетика захиралари, электр қуввати халқаро савдосининг ривожланмаганлиги ва энергия захиралари ва электр қуввати транзити муаммоларининг ҳал қилинмаганлигини, шунингдек Ҳамжамиятнинг алоҳида мамлакатларида кенг қўламдаги инвестициялар учун молиявий захиралар танқислигини кўрсатиш зарур.

Ҳамжамиятнинг асосий вазифалари қаторига қуйидагилар киради:

- эркин савдо тартибини тўла ҳажмда расмийлаштиришни тугаллаш, ягона божхона тарифи ва тарифсиз тартибга солиш чоратадбирларининг ягона тизимини шакллантириш;
- товар ва хизматлар савдосининг ва уларнинг ички бозорларга кира олишининг умумий қоидаларини ўрнатиш;
- валюта бошқаруви ва валюта назоратининг бир шаклга келтирилган тартибини киритиш;
- божхона бошқарувининг бир хилдаги умумий тизимини яратиш;
- ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг қўшма дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолияти учун бир хил шароитлар яратиш;
- транспорт хизматлари ва ягона транспорт тизимининг умумий бозорини шакллантириш;
- умумий энергетика бозорини шакллантириш;
- бозорларга чет эл инвестицияси томонларининг кира олиши учун бир хилдаги шароитлар яратиш;

• Ҳамжамият давлатлари фуқароларига, унинг барча ҳудудларида таълим ва тиббий ёрдам олишларида тенг ҳуқуқлар тақдим қилиш;

• миллий қонунчиликни яқинлаштириш ва уйғунлаштириш;

• Ҳамжамият доирасида умумий ҳуқуқий кенглик яратиш мақсадларида ЕИХ давлатлари ҳуқуқий тизимларининг биргаликдаги ҳаракатини таъминлаш.

Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти давлатларининг умумий ВВП ҳажми 2006 йили 1 трлн. 200 миллиард долларни ташкил этди. Шу даврга келиб ташкилотга аъзо давлатлар умумий товар айирбошлаш ҳажми 2005 йилга нисбатан 30 фоизга ошди ва 36,3 миллиард АҚШ долларни ташкил этди. Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти давлатларининг иқтисодий ўсиши, Қирғизистонни ҳисобга олмаганда (2,7 фоиз) йилига ўртача 7 фоизни ташкил этади¹⁰¹.

Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти давлатлари ҳудудида 181 миллиондан ортиқ фуқаро истиқомат қилади. Мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг иқтисодий салоҳиятининг 90 фоизга яқини Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятининг навбатдан ташқари давлатлараро кенгашида Ўзбекистоннинг ташкилотга аъзо бўлиб кириши ҳақидаги баённома имзоланди.

Ўзбекистоннинг ташкилотга аъзо бўлиши аъзо давлатлар раҳбарлари томонидан қўллаб-қувватланди. Жумладан, Россия президенти В.Путин, Ўзбекистоннинг ЕИХга кириши ядро энергетикасидан тинчлик мақсадларида фойдаланишда янгидан-янги истиқболларни яратишини таъкидлаган бўлса, Тожикистон Республикасининг раҳбари И. Раҳмон мамлакатнинг ҳамжамиятга аъзолиги иқтисодий жиҳатдан янги имкониятларни бериши билан боғлаган эди.

Глобаллашув шароитида аъзо давлатларда рўй бераётган ижтимоий ва иқтисодий соҳалардаги мураккаб муаммоларни бартараф этиш, миллий, иқтисодий хавфсизлик ва барақарорликни мустаҳкамлаш ва бу соҳадаги миллий, митақавий ва глобал миқёсга эга бўлган таҳдидларнинг олдини олиш бугунги куннинг долзарб вазифалари қаторидан жой олди.

¹⁰¹ Экономика ЕврАзЭС набирает ход. Газета Деловая неделя. 6 апрель 2007г.

Буларнинг барчаси биргаликда ЕИХ доирасида доимий музокаралар олиб бориш, амалий ишларда самарали координациялаш ва бошқаришни йўлга қўйиш ҳамда Ҳамжамият мамлакатларида олиб борилаётган ислохотларни тўғри йўналишда олиб бориш каби ишларни амалга оширишни талаб қилади.

Ўзаро ҳамкорлик асосида иқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш мақсадида ЕИХ доирасида Давлатлараро Кенгашнинг ташаббуси билан Иқтисодий Форум тасдиқланган. Форумнинг асосий фаолияти аъзо-давлатлар бизнес ва ишбилармон доиралари ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган бўлиб, қатор вазифаларни амалга оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бу вазифалар қаторида илмий-технологик ҳамкорликни кучайтириш ва замонавий технологиялар соҳасида тажриба алмашиш алоҳида ўрин эгаллайди. Шу билан бирга, иқтисодий ислохотлар бориши бўйича маълумотлар алмашиш, тадбиркорликни кенгайтириш борасида ҳуқуқий ва меъерий базани яратиш, табиий бойликлар ва транспорт коммуникация тизимларидан биргаликда фойдаланишнинг самарали ва аъзо давлатлар учун манфаатли моделларини ишлаб чиқиш каби вазифалар амалга оширилиши кўзда тутилади.

Иқтисодий Форум ЕИХ доирасидаги интеграцион жараёнларни жадаллаштириш, Ҳамжамият доирасида умумий иқтисодий кенгликни яратиш, аъзо давлатлар хўжалик субъектлари ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш, товарлар, хизматлар ва сармояларнинг умумий бозорини яратиш каби устувор йўналишларни ривожлантириш бўйича фаолият олиб боради.

ЕИХ доирасида иқтисодий ривожланишнинг асосий омилирдан бири сифатида инновацион лойиҳаларни амалга ошириш ҳисобланади.

АҚШ ва Европа Иттифоқи давлатларининг иқтисодий ривожланиш тажрибаси, интеллектуал рента, бошқа фойдадан анча салмоқли эканлигини кўрсатади.

Хусусан, АҚШнинг жаҳон бозоридаги маҳсулотининг 30 фоизини инновацион товарлар ташкил этади. Аммо ЕИХ давлатларининг инновацион товарлар миқдорининг бундай кўрсаткичи атиги 1 фоизи атрофида баҳоланиши илмий-технологик салоҳиятдан иқтисодий ривожланишда самарали фойдаланишга алоҳида

этибор бериш зарурлигини кўрсатади. Бу соҳада илмий-тадқиқот институтларининг ҳамкорлиги, илмий-ходимлар ўртасида тажриба аламашиш, янги технологияларни яратиш соҳасида эришилган ютуқларни ишлаб чиқаришга жалб этиш борасида ўзаро ҳамкорлик ЕИХ ташкилотининг устувор вазифалари қаторидан жой олиши керак.

Оддий ишлаб чиқаришдан, ички ва ташқи бозорга йўналтирилган мураккаб, юксак технологияларга асосланган ишлаб чиқаришга ўтишга алоҳида этибор қаратилиши лозим¹⁰².

Бугунги кунда ЕИХ ташкилоти аъзо-давлатларида инновациялар ва инновацион фаолиятни амалга ошириш бўйича меъерий-ҳуқуқий механизмлар яратилган бўлиб, бу механизмлар ташкилот доирасида инновацион ҳамкорликни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга имкон яратади.

Инновацион фаолиятнинг асосий мақсади янги товарлар, хизматлар ва технологияларни яратишнинг янги туғилган ғоядан уни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш ва пировард маҳсулотни олишгача бўлган жараён тушунилади.

Учинчи боб бўйича хулосалар

Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда институционал механизмлар муҳим ўрин тутаяди. КХТ ва ШХТнинг антитеррор тузилмалари Марказий Осиё минтақасида терроризм, экстремизм ва миллатчиликка қарши туриш борасида самарали институционал механизмга айланмоқда. Минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда минтақавий ҳамкорлик ташкилотлари фаолиятлари координациясини кучайтириш, бу ташкилотлар доирасида илмий-техник ҳамкорликни кучайтириш лозим.

ЕИХ ташкилоти аъзо давлатларида инновациялар ва инновацион фаолиятни амалга ошириш бўйича меъерий-ҳуқуқий меха-

¹⁰² Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсади. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. “Халқ сўзи” газетаси. 2008 йил 9 февраль сони.

низмлар яратилган бўлиб, бу механизмлар ташкилот доирасида инновацион ҳамкорликни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга имкон яратади. ЕИХ аъзо- давлатлари миллий меъёрий ҳужжатларида инновация ва инновацион фаолиятнинг таърифи ва уни аниқловчи омиллар батафсил келтирилади. Шу билан бирга, ЕИХ доирасида инновацион жараёнлар ва инновацион фаолиятга умумий тариф берилмаган. Бу эса, ўз навбатида, инновацион ривожланиш борасида ҳамкорликнинг ривожланиши жарёнида ўз аксини топади ва битта жараённинг турли нуқтаи назардан баҳоланишига олиб келади.

ХУЛОСА

Замонавий фан ва технологиялар ривожланишининг глобал ва минтақавий хавфсизлик ҳолатига таъсири ва унинг сиёсий жиҳатлари куйидаги омилларда ёрқин намоён бўлади.

Биринчидан, Марказий Осиёнинг хавфсизлик ва барқарорлик ҳолати учун мавжуд ноанъанавий таҳдидлар ва чақириқларнинг олдини олишнинг илмий-техник ҳамкорлик асосидаги самарали механизмларини яратиш бугунги куннинг долзарб вазибаларидан бирига айланди. Бундай механизмларни яратишнинг минтақа давлатларида замонавий фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларини аниқлаш билан ҳамоҳангликда олиб борилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Замонавий фан ва технологиялар ютуқлари ҳамда илмий-техник ҳамкорлик асосида минтақанинг хавфсизлиги учун иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий характерга эга бўлган таҳдидларнинг олдини олиш, унинг барқарор ривожланишини таъминлашда энергетика, транспорт, қишлоқ ва сув хўжалиги каби қатор соҳалардаги долзарб муаммоларни бартараф этиш бугунги куннинг асосий вазибалари қаторига киради.

Иккинчидан, минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш жараёнининг мураккаблик даражасининг юқорилиги бу соҳада айни бир пайтнинг ўзида қатор йўналишларда иш олиб боришни тақазо этади. Хавфсизлик ва барқарорликка таҳдидлар сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларнинг барчасига тегишли бўлиб, уларнинг бартараф этилишида уларнинг табиати ва характери ҳисобга олинishi лозим.

Учинчидан, глобаллашувнинг ва илмий-технологик ривожланишининг нотекис жараёнлари давлатлар ўртасида номутаносибликни келтириб чиқарди. Мамлакатлар ўзларининг иқтисодий ривожланиши давомида замонавий технологиялар ютуқларидан фойдаланишда ҳар хил имкониятларга эга бўлишлари нагжасида глобал тизимида кутбланиш юзага келди. Бундай шароитда илмий-технологик салоҳияти етарли даражада юқори бўлмаган мамлакатлар ривожланиши бир неча ўн йилларга орқада қолиб кетиши хавфи туғилади. Глобаллашув шароитида Марказий Осиё давлатларининг рақобатбардошлилиги, жаҳон ҳамжамиятида тут-

ган ўрни уларнинг фан ва технологик секторининг ривожланганлик даражаси, глобал технологик, инновацион ва ишлаб чиқариш тизимида қўшилиш даражасига боғлиқ бўлади.

Тўртинчидан, ахборот-коммуникацион технологияларнинг ривожланиши ҳамда информацион жамиятнинг пайдо бўлиши давлатлар ўртасидаги технологик номутаносибликнинг салбий жиҳатларини очик юзага чиқарди. Ахборот технологиялари ютуқларидан самарали фойдалана олган давлатлар учун ўзларининг сиёсатларини кенг миқёсда тарғиб этишга катта имкониятлар пайдо бўлиши глобал сиёсий турғунликнинг бузилиши ва дунё сиёсий тартибининг ўзгаришига замин яратди. Глобал характерга эга бўлган таҳдидларнинг кучайиши ва янгиларининг юзага келиши Марказий Осиё давлатларидан информацион технологиялар соҳасида илмий-технологик ҳамкорликни кучайтиришни тақозо этади.

Юқорида келтирилган хулосалар асосида муаллиф томонидан қатор **амалий характерга эга бўлган тавсиялар** ишлаб чиқилган:

1. Марказий Осиё давлатлари, хусусан Ўзбекистон Республикасининг ривожланган давлатлар билан икки томонлама ва кўп томонлама муносабатлари доирасида замонавий технологиялар ва уларнинг ривожланишида хорижий сармоялар иштирокини кенгайтириш устувор вазифалар қаторидан жой олиши лозим. Минтақани илмий-технологик салоҳиятининг кучайиши нафақат ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал этиш учун, балки хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш учун ҳам катта замин яратади.

2. Марказий Осиё давлатларида ахборот-коммуникацион ва коинот технологияларининг ривожланганлик даражаси юқорилиги минтақада экологик хавфсизликни таъминлаш, хусусан табиий ва техноген характерга эга бўлган таҳдидларнинг олдини олишнинг автоматик оғоҳлантириш тизимини яратиш имконини беради. Минтақавий тизим фаолияти маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш, мавжуд таҳдидларни аниқлаш ва оғоҳлантириш каби асосий вазифаларни бажарилишига қарагилиши лозим.

3. Илмий-технологик салоҳият асосида минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашнинг самарали механизмларини яратиш мақсадида минтақавий ташкилотлар, хусусан ШХТ ва ЕИХ доирасида илмий-техник ҳамкорликни ривожлантириш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

4. Россия Федерацияси ва Америка Қўшма Штатлари ташаббуси доирасида ядровий терроризмга қарши кураш бўйича “Глобал ташаббус”га Ўзбекистон Республикасининг аъзо бўлиши мамлакатнинг минтақавий ва халқаро хавфсизликни таъминлашдаги ҳиссаси салмоғини янада орттиради ҳамда унинг Марказий Осиёда ядро куролидан ҳоли ҳудуд яратиш сиёсатини мантиқий давоми бўлиб хизмат қилади.

5. Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти ташкилоти аъзо давлатлари ўртасида “инновация” ва “инновацион фаолият” тушунчаларига умумий таъриф берилиши Ҳамжамият доирасида юз бераётган инновацион жараёнларга нисбатан бир хил нуқтаи назардан қарашни таъминлайди ва инновацион ривожланишнинг ҳукукий-меъёрий асосларини такомиллаштиришга хизмат қилади.

6. Марказий Осиё давлатлари ўртасида сув ва энергетика ресурсларининг тақсимланиши борасида мавжуд муаммоларни бартараф этиш бугунги куннинг долзарб вазифалари қаторидан жой олди. Бундай шароитда замонавий технологиялар ютуқлари асосида минтақа мамлакатларининг энергетикага бўлган эҳтиёжини қондиришнинг муқобил асосларини ишлаб чиқиш лозим. Минтақанинг сув ва энергетика ресурслари тақсимланишида мавжуд муаммоларни бартараф этиш мақсадида минтақада ядровий технологиялардан тинчлик мақсадларида фойдаланишнинг истиқболларини тизимли ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

7. Ўзбекистон Республикасида замонавий фан ва технологиялар соҳасида интеллектуал ва технологик салоҳият даражасининг юқорилигини ҳисобга олган ҳолда, мамлакатда нанотехнологияларни ривожлантириш бўйича миллий дастурнинг қабул қилиниши мақсадга мувофиқ бўлар эди. Нанотехнологиялар соҳасида эришилган ютуқлар мамлакатнинг тиббиёт, электроника, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат каби қатор соҳаларининг ривожланиши учун катта имкониятлар яратади.

МАХСУС ТУШУНЧАЛАР ВА ТЕРМИНЛАР

Асимметрик хавф-хатар – бир томон рақибга оддий йўл билан, (ўз бойликлари ёки рақиб кучининг етарли бўлмаганлиги учун) худди шундай воситаларни қўллаш орқали қарши чиқа олмаслигини билдириб, мазкур томонни асимметрик (ёки ноанъанавий усулда) жавоб беришга ундаши назарда тутилади.

Ахборот хавфсизлиги – ахборот ва уни қўллаб-қувватловчи инфротузилмани тасодифий ёки атайин таъсир кўрсатадиган табиий ёки сунъий характерга эга бўлган, мулкдорлар ёки ахборот истеъмолчилари ва инкротузилмани қўллаб-қувватловчиларга зарар етказишдан ҳимояланиш.

Ахборот уруши – ахборот устунлигига эришиш мақсадида рақобатчи(душман)нинг ахборот тизимларига, ахборотларига, ахборотга асосланган жараёнларига зарар етказишга, ҳамда ўзининг ахборотлари, ахборотга асосланган жараёнлари ва ахборот тизимларини муҳофаза қилишга қаратилган ҳаракатлар.

Ахборот қуроли – махсус қурол бўлиб, унинг зарар етказувчи ҳаракати(таъсири) давлат ва унинг қуроли кучлари ахборот объектларини йўқ қилиш(ҳимоялаш), бостириш, бузиб ташлаш кучига эга бўлган технология ва воситалар(қурилмалар)дан фойдаланишга асосланади.

Ахборот технологияси – инсонлар томонидан ахборот тўплаш, сақлаш, қайта ишлаш ва тарқатиш мақсадида қўлланиладиган услублар, қурилмалар ва ишлаб чиқариш жараёнлари мажмуаси. Кенг маънода идора чўти ва матбаачилик А.т.га мисол бўла олади. Тор маънода эса А.т. атамаси ахборотларни қайта ишлаш учун замонавий электрон техникалардан фойдаланишни, шу асосда мазкур ахборотни ишлатувчи(истеъмол қилувчи) жараёнларнинг меҳнат талаб қилишини камайтириш, унинг тезкорлиги ва ишончилигини ошириш муносабати билан қўлланилади.

Ахборот жамияти – шундай жамиятки, унда ахборот ишлаб чиқиш ва уни истеъмол қилиш фаолиятнинг муҳим тури ҳисобланади, ахборот ўта аҳамиятли ресурс саналади, янги ахборот ва

телекоммуникация технология ва техникалари устувор технология ва техникаларга айланади, ахборот макони эса ижтимоий ва экологик маконлар каби инсон яшайдиган янги маконга айланади. Ахборий жамиятнинг алоҳида белгилари қуйидагилар:

- 1) ахборотлашган иқтисодиёт;
- 2) жамият барча аъзоларининг ахборотга бўлган юқори даражадаги эҳтиёжи ҳамда аҳоли асосий қатламларининг унга бўлган эҳтиёжининг амалда қондирилиши;
- 3) юксак ахборот маданияти;
- 4) жамият ҳар бир аъзосининг ахборот олиш эркинлиги, у фақат шахс, ижтимоий гуруҳлар ва бутун жамиятнинг ахборот хавфсизлиги нуқтаи назаридангина чекланиши мумкин.

Глобаллашув – ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий коммуникацияларнинг жаҳон миқёси ва аҳамиятига эга бўлган ривожланиш жараёни. Мазкур жараён тарафдорлари унинг тараққиёт истиқболларини фақатгина глобал ахборот жамиятининг ривожидан кўрадилар. Оппонентлар глобализациянинг миллий маданий урф-одатларга нисбатан хавфи ҳақида огоҳлантиришади.

Глобал ахборот инфратузилмаси – янги, сифатли ахборий шакл бўлиб, унинг шаклланиш жараёнини 1995 йилда жаҳон ҳам-жамиятининг бир гуруҳ ривожланган мамлакатлари бошлаб бердилар. Уларнинг фикрича, глобал ахборий инфротузилма глобал ва ҳудудий ахборий-коммуникацион тизим, шунингдек, рақамли телевидение ва радио, спутник тизими ва ҳаракатчан алоқа асосида сайёрамиз аҳолисига оммавий равишда хизмат кўрсатадиган умумжаҳон ахборот тармоғини ўзида акс этади.

Индустриал жамият – фан ва техникани қўллаш натижасида яратилган йирик машинасозликни яратиш билан тавсифланувчи жамият. Мазкур жамиятнинг қадриятли-меъёрий тизими бутунлай шахсий ташаббус, инсон эркинлиги ва ижодиётига, унинг ҳаёт тарзидан оқилона ва самарали фойдаланишига қаратилган.

Интернет – ер шарини ўраб турувчи бир-бирига боғланган жуда ҳам кўп компьютер тармоқлари. Интернет IP протоколини ишлатадиган барча компьютерларга, электрон почта, эълонлар тахтаси, маълумотлар базаси ва дискуссия гуруҳларга уланиш имконини беради.

Компьютерлаштириш – инсон фаолиятининг турли соҳаларида ахборот жараёнлари ва технологияларини автоматлаштириш имкониятини берувчи тараққиёт ва компьютерларни жорий этиш жараёни.

Модернизм – XIX аср охири – XX асрнинг ўрталарига оид маданиятнинг нисбатан шартли номланиши. XX аср маданиятида М.нинг кўринишларига мисол тариқасида психоанализ, нисбийлик назарияси, квант механикаси, аналитик фалсафа, таркибий лингвистика, кибернетика кабиларни келтириб ўтиш мумкин.

Постсаноат жамияти – хизмат кўрсатиш соҳалари истиқболли тараққиёт касб этиб, ҳажми саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришдан ортиб кетадиган жамиятдир. Бундай жамиятда ахборот технологиялари асосида маҳсулот ишлаб чиқариш кескин ортади, маҳсулот ишлаб чиқарувчи иқтисодиётдан хизмат кўрсатувчи иқтисодиётга ўтиш амалга оширилади.

Постмодернизм – замонавий фалсафа, санъат ва фаннинг асосий йўналиши. П. Биринчи навбатда модернизмдан узоқлашади (П. – “модернизмдан кейинги барча нарса”, деган маъно англатади). Модерн давридан кейин кириб келган ижтимоий-гуманитар ўзига хосликка эга бўлган янги илмий ва мафкуравий йўналишлар даври.

Постмодернистик дипломатия – вакилликнинг, муносабатлар ўрнатишнинг ва музокаралар олиб боришнинг механизми бўлиб, унинг воситасида давлатлар ва халқаро муносабатларнинг бошқа субъектлари ўз манфаатларини илгари сурадилар. П.д. кўплаб турли муносабатлар субъектлари иштироки орқали тараққиётнинг “ички” масалаларини олдинги планга олиб чиқади, шу орқали давлат фаолиятининг ички ва ташқи доиралари ўртасидаги чегараларни “ювиб ташлаш”га кўмаклашади.

Сиёсий жараён – кейинги йилларда фанда ишлатила бошланган тушунча бўлиб, у халқ ҳокимиятини амалга ошириш, жамият ва давлат ишларини бошқариш соҳасидаги барча ҳаракатларни ўз ичига олади. Бу ҳаракатлар ҳам ҳуқуқ, аввало конституциявий ҳуқуқ билан (шунинг учун ҳам «конституциявий жараён» тушунчаси келиб чиқади) расмийлаштирилади. Шунингдек, бошқа

ижтимоий нормалар – сиёсий анъаналар, одатлар, сиёсий партияларнинг уставлари ва шу кабилар негизида содир бўлади.

Сиёсий муносабатлар – жамият ва давлатни бошқариш, халқ ҳокимиятини амалга ошириш соҳасидаги муносабатлар йиғиндиси.

С.м. қисман давлат ҳуқуқий (конституциявий ҳуқуқий) муносабатлардан, қисман ноҳуқуқий ижтимоий муносабатлардан иборат бўлади. Муносабатларнинг иккала гуруҳи кўпинча бир-бири билан қўшилиб кетади. Мас., парламентга сайлов тайинланиши, унда сиёсий партия ва ҳаракатларнинг иштироки, уларнинг ўз номзодлари рўйхатларини тақдим этиши, сайлов олди ташвиқот ўтказишнинг асосий қоидалари – ана шуларнинг ҳаммаси қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилган сиёсий муносабатлардир. Партиялар, ҳаракатлар кураш олиб бориши учун бир-бирлари билан блок тузушлари, қайси номзодларни кўрсатишни афзал кўришлари, ташвиқот ўтказишнинг қандай аниқ усулларини танлаб олишлари – булар ҳам сиёсий муносабатлар бўлсада, аммо ноҳуқуқий, яъни ҳуқуқ орқали тартибга солинмайдиган муносабатлардир.

Ташқи сиёсат – давлатнинг бошқа давлатлар, халқаро ташкилотлар билан муносабатларининг бутун мажмуи, шунингдек давлатнинг халқаро муносабатлардаги умумий тутган йўли. «Ташқи сиёсат» атамаси давлатларнинг конституцияларида ҳам, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам қўлланилади.

Технологик инқилоб – жамиятда устун бўлган техник укладнинг илмий-техникавий тараққиёт таъсири остида тубдан ўзгариши бўлиб, унинг натижасида нафақат ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилиш усуллари, меҳнат услуб ва усуллари, балки унинг инструментал асоси – ишлаб чиқариш қуроллари ҳам ўзгаради.

Ҳаётий муҳим қизиқишлар – эҳтиёжлар жамланмаси бўлиб, уларни қондириш шахс, жамият ва давлатнинг яшаши ва прогрессив тараққиёти имкониятларини ишончли равишда таъминлайди.

Халқаро муносабатлар – халқаро муносабатларнинг субъектлари: давлатлар, халқлар, давлатлараро ҳукумат ва ноҳукумат бирлашмалари, ташкилотлар ва органлар, партиялар ва ҳаракатлар, алоҳида шахслар ва уларнинг гуруҳларининг сиёсий, иқтисодий,

илмий-техникавий, маданий, ҳарбий, дипломатик ва бошқа барқарор ўзаро алоқалари ва ўзаро муносабатлари тизими.

Хавфсизлик — шахс, жамият ва давлатнинг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳаётий муҳим қизиқишларининг ҳимояланганлик ҳолати.

Хавфсизликка таҳдидлар — шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларига хавф туғдирувчи шароит ва факторлар мажмуаси.

Экологик таҳдидлар — атроф-муҳит аҳолига ва инсоннинг ҳаёт фаолитига тўғридан — тўғри зарар етказиш ёки бунга сабаб бўладиган табиий ва техноген хусусиятдаги ҳодисалар.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А. Каримов асарлари

1.1. Каримов И.А. Выступление на Генеральной Ассамблее Организации Объединенных Наций, Нью-Йорк, сентябрь 2000 г. // За процветание Родины- каждый из нас в ответе. Избр. труды, т. 9. — Т.: ИПТД Узбекистан, 2001. — С. 99-107.

1.2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. — Т.: Ўзбекистон, 2002. — 432 б.

1.3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. — Т.: Ўзбекистон, 2003. — 315 б.

1.4. Каримов И.А. Ислохотлар стратегияси мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир. — Т.: Ўзбекистон, 2003. — 73 б.

1.5. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. — Т.: Ўзбекистон, 2004. — 400 б.

1.6. Каримов И.А. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 142 б.

1.7. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 160 б.

1.8. Каримов И.А. Наша главная цель — демократизация и обновление общества, реформирование и модернизация страны. Доклад на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса 28 января 2005 г. — Т.: ИПТД Узбекистан, 2005. — 64 с.

1.9. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш — барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсади. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. “Халқ сўзи” газетаси. 2008 йил 9 февраль сони.

II. Китоб ва туркум нашрларига ҳаволалар

2.1. Авдулов А. Н., Кулькин А. М. Государственная научно-техническая политика Японии: основные этапы и направления. — М.: ИНИОН, 2000. — 34 с.

- 2.2. Алимов Р.М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: Шарк, 2005. – 464 с.
- 2.3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., 1999. – 178 с.
- 2.4. Ваганов А.Г. Миф. Технология. Наука. – М.: Центр системных исследований, 2000. – 177 с.
- 2.5. Васильев А.М. Россия и Центральная Азия / Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения. – М.: Восточная литература, РАН, 1998. – 25 с.
- 2.6. Война и мир в терминах и определениях. / Под ред. Д.О. Рогозина. – Москва, 2004. – 210 с.
- 2.7. Воскресенский А.Д. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений. – М.: МОНФ, 1999. – 88 с.
- 2.8. Глобальное общество в конце двадцатого столетия // Международные отношения: социологические подходы / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарика, 1998. – 195 с.
- 2.9. Гордеева Н. А., Филь М. М. Комментарий к Федеральному закону “О науке и государственной научно-технической политике” / Под ред. акад. Б. Н. Топорнина. М., 1997. – 11с.
- 2.10. Даниел Б. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 1999. – 27 с.
- 2.11. Данько А.В. Безопасность государства, общества и личности / Сборник научных трудов кафедры управления и информатики / ДА МИД России. – М., 2002. – 80 с.
- 2.12. Иванов И.Д. Европа регионов. – М.: Международные отношения. 1998. – 124 с.
- 2.13. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация. – М.: Academia, 1999. – 138 с.
- 2.14. Калининченко Л.Н., Семенова Н. Н. Экономика Казахстана: крупные проблемы крупной страны // Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения. – М.: Восточная литература, РАН, 1998. – 179 с.
- 2.15. Каримова Г.И. Политико-экономические реформы в Узбекистане: реали и перспективы. – Т.: Узбекистан, 1995. – 46 с.;
- 2.16. Касымова Н.А. Глобализация в мировой политике. – Т.: УМЭД, 2004. – 143 с.
- 2.17. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: Наука, 2000. – 57 с.
- 2.18. Касымов А., Васькин И. Основные направления внешней политики Республики Узбекистан. – Т.: Узбекистан, 1994. – 69 с.

- 2.19. Курносос И.Н. Информационное общество: планы и программы зарубежных стран. – М., 1997. – 237 с.
- 2.20. Левитин Л. Узбекистан тарихий бурилиш палласида. – Т.: Узбекистон. 2004. – 253 б.
- 2.21. Малашенко А. Мусульманские границы России, Анализ новых направлений на перекрестке двух культур. – М., 1993. – 67 с.
- 2.22. Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М., 1999. – 106 с.
- 2.23. Неклесса А.И. Конец эпохи большого модерна. – М.: Институт экономических стратегий, 1999. – 334 с.
- 2.24. Петров Н.И. Узбекистан. Политическая стабильность в условиях командно-административного режима // Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения. – М.: Восточная литература, РАН, 1998. – 97 с.
- 2.25. Петров, Н.И., Гафарлы М.С. Казахстан: Курс на политическую стабильность и сотрудничество с соседями // Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения. – М.: Восточная литература, РАН, 1998. – 60 с.
- 2.26. Портер М. Международная конкуренция: конкурентное преимущество наций. – М.: Экономика, 1990. – 128 с.
- 2.27. Ракитов А.И. Методология установления и выбора государственных научных и технологических приоритетов. – М.: ИНИОН, 1999. – 324 с.
- 2.28. Ракитов А.И. Наш путь к информационному обществу // Теория и практика общественно-научной информации. – М.: ИНИОН, 1989. – 158 с.
- 2.29. Современные проблемы мировой политики: Безопасность, конфликты и их анализ / Под ред. М.М. Лебедевой. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 118 с.
- 2.30. Технология прорывов и школа В.Эрхарда. – М.: Знание, 1989. – 43с.
- 2.31. Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. – Т.: ЖИДУ, 2005. – 160с.
- 2.32. Смирнов А.И. Российская дипломатия и информационные технологии // Внешнеполитическая информация и современная дипломатия. Сборник лекций и статей преподавателей кафедры массовой коммуникации и связей с общественностью ДА МИД России / Под ред. Ю. Кашлева. – М., 2001. – 352с.
- 2.33. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени / Пер. с англ., сост. и предисл. Т. С. Васильева. – М.: Наука, 1997. – 12 с.

2.34. Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – 335 с.

2.35. Супертерроризм: новый вызов нового века. Под общей редакцией А.В.Федорова. – М., 2002. –177 с.

2.36. Туляганова Н.У. Афганский фактор в современных международных отношениях Центральной Азии –Т.: УМЭД, 2004. –212 с.

2.37. Фергюсон Й. Глобальное общество в конце двадцатого столетия // Международные отношения: Социологические подходы / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарика, 1998. – 244 с.

2.38. Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. –М.: Дашков и К, 2003. – 232 с.

2.39. Чернов А.А. Основные историко-теоретические этапы развития концепций глобального информационного общества//Информация. Дипломатия. Психология. Сборник материалов круглого стола и лекций преподавательской кафедры массовой коммуникации и связей с общественностью Дипломатической академии МИД России. – М.:ДА МИД РФ, 2002. – 1,3 п.л.

2.40. Цвыллев Р.И. Постиндустриальное развитие: Уроки для России. – М.: Наука, 1996. – 132 с.

2.41. Хасанов У.А. Региональная безопасность и национальные интересы (Центральноазиатский регион). – М., 2004. –192 с.

2.42. Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. Т.: ФАН, 2004. – 136 с.

III. Диссертация ва диссертация авторефератларига ҳаволалар

3.1. Алимов Р.М. Проблемы формирования новой архитектуры региональной безопасности в условиях глобализации: Автореф. дис... д-ра полит. наук. – Т.: УМЭД, 2006. – 32 с.

3.2. Аскарлов М.Э. Америко-иранские отношения и проблемы региональной безопасности Центральной Азии: Автореф. дис... канд. полит. наук. – Т.: УМЭД, 2005. – 24 с.

3.3. Бахадиров М.М. Международное сотрудничество Республики Узбекистан в решении проблем Аральского моря: Автореф. дис... канд. полит. наук. – Т.: УМЭД, 2002. – 25 с.

3.4. Каримова Г.И. Политко-экономический аспект интеграции Узбекистана в мировое сообщество: дис... канд. полит. наук. – Т., 1996. – 24 с.

3.5. Касымов Р.С. Проблемы формирования национальных моделей развития в условиях трансформации экономических систем: Автореф. дис... д-ра эконом. наук. – Т., 1998. – 25 с.

3.6. Морозова Т.В. Совершенствование методики оценки и мониторинга научно-технологической безопасности на региональном уровне: Автореф. дис... кан. пол. наук. – М., 2006. – 26 с.

3.7. Мунавваров М.З. Императивы внешней политики Республики Узбекистан в условиях глобализации и информатизации международных процессов: дис... канд. полит. наук. – Т.: УМЭД, 2007. –165 с.

IV. Тўплам ва журналлардаги мақолаларга ҳаволалар

4.1. Артамонов М. В. Финансирование научных исследований // Высшее образование в России. – Москва, 2001. – №2. – С.35-40.

4.2. Ахмедова А.Т. Ўзбекистон саноати ривожланиши тарихидан // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. –Тошкент, 2002. –№1. –Б. 37-45.

4.3. Альтов В.А. Перспективы научно-технологического возрождения России. Устойчивое развитие // Наука и Практика. – Москва, 2002. – № 1. – С. 95-100.

4.4. Алексеева И.Ю. Возникновение идеологии информационного общества // Информационное общество. – Москва, 1999. – № 1. – С. 30-35.

4.5. Ваганов А. В поисках научно-технической политики // Отечественные записки. –Москва, 2002. №7. – С.104-116.

4.6. Водопьянова Е.В. Наука Западной Европы: реалии и перспективы // Свободная мысль. –Москва, 2002. – №3. – С. 69-74.

4.7. Данкин Д. Безопасность-предпосылка и результат развития политического доверия // Безопасность Евразии. – Москва, 2000. – №1. –С.342-351.

4.8. Иноземцев В.Л. [Переосмысливая грядущее] Крупнейшие американские ученые о современном развитии // Мировая экономика и международные отношения. –Москва, 1998. – № 11. – С. 5-26.

4.9. Кочетков Г. Наука и техника как факторы глобализации. // Человек и труд. –Москва, 2001. – №10. – С.17-28.

4.10. Кочетов А.Н. Влияние Интернета на развитие общества // Информационное общество. – Москва, 1999. – № 5. – С.43-46.

4.11. Кузнецов В.Н. Социология безопасности: Формирование культуры безопасности в трансформирующемся обществе/ Приложение к журналу Безопасность Евразии. – М.: Республика, 2002. - С. 97-99.

4.12. Лебедева М.М., Мельвиль А.Ю. “Переходный возраст” современного мира // Международная жизнь. – Москва, 1999. – № 10. – С. 76-84.

4.13. Муромцева З. Интеллектуальная экономика: Информационно-

инновационные технологии в китайской стратегии наращивания государственной мощи // Обозреватель. – Москва, 2003. – № 3. – С.94-98.

4.14. Саидолимов С.Т. Хавфсизлик борасидаги айрим концептуал қарашларнинг ўзига хос хусусиятлари.// Халқаро муносабатлар – Тошкент, 2005. - №3. - Б. 16-24.

4.15. Саидолимов С.Т. Марказий Осиёда хавфсизликни таъминлашнинг айрим жиҳатлари.// Халқаро муносабатлар – Тошкент, 2004. – №4. - Б. 20-26.

4.16. Сергеев В.М. Государственный суверенитет и эволюция системы международных отношений // Космополис. Альманах. – Москва, 1999. – №1. – С. 27-31.

4.17. Шаравин А.А. Высокие технологии и безопасность государства // Космос. Информация. Новые технологии. – Москва, 2002. – №4. С.40 – 47.

4.18. Хидоятлов Г.А.. Безопасность и сотрудничество в Центральной Азии: проблемы, поиски, решения //Халқаро муносабатлар.–Тошкент. 2001. – №3. – С.62-68.

4.19. Фридман Л.А. Центральная Азия: структурные сдвиги в экономике // МЭиМО. – Москва, 2002. – №7. – С. 78-86.

V. Сипоизум ва конференция ишларига ҳаволалар

5.1. Бойко А.Н. Опыт инновационного сотрудничества стран СНГ с ЕС //Проблемы и перспективы инновационного развития экономики: Материалы международной научно-практической конференции. – Скадовск, 2007. – 67с.

5.2. Выступление зам. министра иностранных дел России А.В.Яковенко. // Наука, технологии и международные отношения в эпоху глобализации: роль образования и инноваций: Сборник материалов научно-практической конференции. 24 апреля 2006. – Москва: МГИМО, 2006. –145с.

5.3. Иминов Т.К., Хасанов Ф.Р. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг таъминий асослари. // Информационная безопасность в сфере связи и информатизации. Материалы семинара. — Ташкент: УМЭД, 2005. –230с.

5.4. Кашлев Ю.Б. Становление глобального информационного общества и место России //Информация. Дипломатия. Психология. Материалы круглого стола и лекций преподавательской кафедры массовой коммуникации и связей с общественностью Дипломатической академии МИД России. –М.: ДА МИД РФ, 2002. – 217 с.

5.5. Лебедева М.М. Новые технологии как политикообразующий фактор в меняющейся структуре современного мира // Мир и Россия на пороге XXI века: Вторые Горчаковские чтения / МГИМО(У) МИД РФ. – Москва, 2001. —115с.

5.6. Приветствие Министра иностранных дел РФ С.Лаврова участникам научно-практической конференции // Наука, технологии и международные отношения в эпоху глобализации: роль образования и инноваций: Сборник материалов научно-практической конференции. 24 апреля 2006. – Москва: МГИМО, 2006. –140с.

5.7. Стабильность в Центральной Азии в постконфликтный период.// Материалы международной конференции. – Ташкент, 2002. – 136с.

5.8. Стрельцов А.А. Научно-практической конференции “Наука, технологии и международные отношения в эпоху глобализации: роль образования и инноваций”, Москва, МГИМО, 24 апреля 2006. – 125с.

VI. Электрон журналлар и интернет манбалари

6.1. Наука и Технология: Мост между культурами и странами // eJournal USA, октябрь, 2006г. – <http://www.energosystem.spb.ru/nauka.php>

6.2. В РНЦ «Курчатовский институт» подписано соглашение на поставку сверхпроводника для ИТЭР. – http://www.nuclear.ru/rus/press/other_news/2108929/

6.3. Федосов Е.А. Технологический облик мира в XXI веке. –http://www.dvpt.ru/?page=dev_fedosov

6.4. Голобуцкий А., Шевчук О. Судный век. Информатизация, глобализация, терроризм и ближайшее будущее человечества. – <http://golobnarod.ru/sudvek.html>

6.5. М.Раджабов Проблемы региональной безопасности в ЦА на пороге XXI века. Газета “Навигатор” (Казахстан) – <http://www.navi.kz/oldnavi/articles>

6.6. Ферганской долине угрожает радиация. – www.vesti.ru/news.html?id=16829

6.7. Область науки и техники. – <http://history.rin.ru/text/tree/2474.html>

6.8. Опыт функционирования технологических парков в Китае. – <http://www.ict.nsc.ru/tpark/analitic/chinatpark.htm>

6.9. Ляньин Чж. Все внимание – наукоёмким технологиям. – <http://www.nsc.ru/HBC/1998/n43-44/fl12.html>

6.10. Наука в США. – <http://history.rin.ru/text/tree/2817.html>

6.11. Китай становится мировым центром хай-тека. – www.nsd.ru/home.asp?artId=479

6.12. Варганова Е.Л. Информационное общество в стратегии Европейского союза. — <http://internews.ras.ru/ZiP/43/europe.html>

6.13. Звягельская И.Д. К вопросу об угрозах в Центральной Азии // 10 лет СНГ: некоторые итоги. Материалы научно-практического семинара. Научные доклады № 5. Июль 2001 г. — <http://www.niiss.ru/newdesign/01.shtml>

6.14. Зайнутдинова Д., Мурзаханов Р. Основные проблемы экологии в Узбекистане и приоритеты экологической политики // Бюллетень НПО «Армон». — <http://armon.freenet.uz/rus/bulletin/1/02.html>

6.15. Сотиболдиев Т. Экологические проблемы и угрозы Центральной Азии в контексте национальной безопасности Республики Узбекистан // Бюллетень НПО «Армон»: <http://armon.freenet.uz/rus/bulletin/1/03.html>

6.16. Угроза радиоактивного загрязнения в Центральной Азии. Новости казахстанского интернет-журнала «НАВИГАТОР» 14 июля 2003 г. <http://www.navi.kz/articles/?artid=3915>

6.17. В Узбекистане создается Комитет по координации развития науки и технологий. — <http://www.uzinfocom.uz/news/center/show/17/>

6.18. «Водная геополитика» в Центральной Азии несет в себе конфликтный потенциал. APR, 3 июля 2001 г. — www.caapr.kz/show.php7kza2806-02.htm

VII. Инглиз тилида чиққан мақолаларга ҳаволалар.

7.1. Abdullaev Sh.M. Formation of a New International System and Central Asian Regional Security // International Relations, 2003. — № 3, — 240 p.

7.2. Buzan, Barry. The security dynamics of a 1 + 4 world. In Paradigms in transition: globalization, security and the nation state. Edited by Aydinli, E., Rosenau. J.N. — SUNY Press, 2005. — 277p.

7.3. Horwitch Mel, Neureiter N. Science and technology in the Department of State // Technology in Society. — N.Y., 2004. — № 2/3. Vol 26. — 87p.

7.4. Clough W. Nation Priorities for Science and Technology: A view from Academic sector., Wash., 2003 — 321p.

7.5. Donald S.M., B.Eugene. The Changing Contours of Power. // International Relations. — New York.: Longman, 2000. — 224p.

7.6. Deutch J.A. Nuclear Posture for Today // Foreign Affairs, 2005. — January/February. — 267p.

7.7. Kissenger H. Diplomacy. — New York: Simon & Schuster, 1994; — 252p.

7.8. Krasner St. D. Sovereignty: Organized Hypocrisy. — Princeton: Princeton University Press, 1999. — 77p.

7.9. Marburger J. Science Policy After September 11. — AAAS Report XXVIII Research and development FY 2004. Wash. 2003. — 421p.

7.10. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Washington.: World Future Soc., 1983. — 223p.

7.11. Neureiter N. Engineering and American Diplomacy // The Bridge. 2006. — №2. — 211p.

7.12. Strategic Assessment 1999. Priorities for a Turbulent World. — Wash. (D. C.): National Defense University, Institute for National Strategic Studies, 1999. — 351p.

7.13. Toffler A. The Third Wave. — New York.: Morrow, 1980. — 197p.

7.14. Ferguson Y.H., Mansbach R.W. Technology and the Transformation of Global Politics // Paper prepared for the 2000 annual meeting of International Studies Association. — Los Angeles, 2000. — 287p.

7.15. Friedman Th. L. The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization. — N. Y.: Farrar Straus Giroux, 1999. — 308p.

7.16. Fukuyama F. The End of the History and the Last Man. — N. Y.: The Free Press, 1992. — 237p.

7.17. Fukuyama F. Second Thoughts. The Last Man in a Bottle // The National Interest. — 1999. — Summer. — 187p.

7.18. Wallerstein I. The Politics of the World-Economy: The States, the Movements and the Civilizations. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984. — Wash. — 211p.

7.20. Guehenno Jean-Marie. Globalization and International System // Journal of Democracy. N.Y. 1999. — № 7. — 169p.

VIII. Расмий ҳужжатларга ҳаволалар

8.1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию координации и управления развитием науки и технологий» от 7 августа 2006 г.

8.2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 34 от 16 февраля 2007 г. «О внесении изменений и дополнений в Перечень государственных информационных ресурсов, а также государственных органов, ответственных за их формирование, использование и поддержку».

8.3. Указ Президента Республики Узбекистан «О дальнейшем развитии компьютеризации и внедрении информационно-коммуникационных технологий».

8.4. Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида. Миллий маъруза.

8.5. Доктрина информационной безопасности Российской Федерации // Информационное общество. – Ташкент. 2000. – № 3. – С.3-5.

8.6. Договор между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о сокращении стратегических наступательных потенциалов. – <http://www.un.org/russian/document/convents/disarmament.htm>

8.7. Международный кодекс поведения по предотвращению распространения баллистических ракет [Гаагский кодекс поведения]. – <http://www.un.org/russian/document/convents/disarmament.htm>

8.8. Договор о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний. – <http://www.un.org/russian/document/convents/disarmament.htm>

8.9. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Юго-Восточной Азии [Бангкокский договор]. – <http://www.un.org/russian/document/convents/disarmament.htm>

8.10. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Африке [Пелиндабский договор]. – <http://www.un.org/russian/document/convents/disarmament.htm>

8.11. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии. – <http://www.un.org/russian/document/convents/npt.htm>

8.12. Договор о нераспространении ядерного оружия – <http://www.un.org/russian/document/convents/npt.htm>

8.13. Закон Республики Узбекистан «Об информатизации» // Собрание законодательства Республики Узбекистан. – Ташкент, 2004. – № 6. – С. 67.

8.14. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсади. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. “Халқ сўзи” газетаси. 2008 йил 9 февраль сони.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I-БОБ. ГЛОБАЛ ТЕХНОЛОГИК РИВОЖЛАНИШ ШАРОИТИДА ДАВЛАТНИНГ ИЛМИЙ-ТЕХНОЛОГИК ТАРАҚҚИЁТИ ГЕОСИЁСИЙ ЖИХАТЛАРИ	9
1.1 Глобал технологик ривожланиш шароитида минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг концептуал асослари.....	9
1.2. Давлатнинг илмий-технологик тараққиёти: устувор йўналишлар ва сиёсий омиллар.....	22
1.3. Марказий Осиё давлатларининг инновацион сиёсати ва модернизация жараёнлари.....	35
II-БОБ. ГЛОБАЛ ТЕХНОЛОГИК РИВОЖЛАНИШ ШАРОИТИДА МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ИСТИҚБОЛЛАРИ	47
2.1. Минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик муаммолари: геосиёсий вазият ва замонавий таҳдидлар.....	47
2.2. Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли ҳудуд яратиш ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш истиқболлари.....	53
2.3. Экологик муаммоларни минтақавий илмий-техник ҳамкорлик асосида бартараф этиш.....	63
III-БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ МЕХАНИЗМЛАРИ	71
3.1. Ўзбекистоннинг БМТ билан ҳамкорлигининг меъёрий ва ҳуқуқий асослари.....	71
3.2. Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда ШХТ ва МДХ ўрни.....	84
3.3. Минтақавий иқтисодий хавфсизликни таъминлашда ЕИХ доирасидаги ҳамкорликнинг аҳамияти.....	96
ХУЛОСА	105
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	113

Т. Турсунмуратов

**Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини
таъминлашда илмий-технологик салоҳият омили**

**Мухаррир Г. Кувандикова
Дизайнер М. Ғаниева
Саҳифаловчи Б. Бахрамова**

Лицензия АИ № 168. 23.12.2009.

Босишга 12.12.2016 й. да рухсат этилди. Бичими 60×84^{1/16}.

«Times New Roman» гарнитураси. Офсет қоғози.

Шартли б.т. 7, 75. Нашр т. 7, 75. Адади 90 нусха.

Буюртма № 12-12.

«Tafakkur qanoti» нашриёти.

Тошкент, 1-тор, Мирсолиҳова кўчаси, 13-уй.

Фаолият юритувчи манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

«FAMOUS PRESS» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент ш., Чилонзор 20-24.